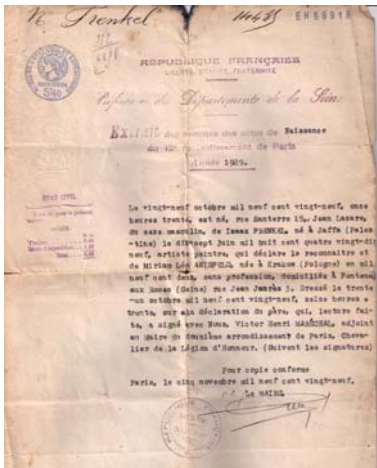

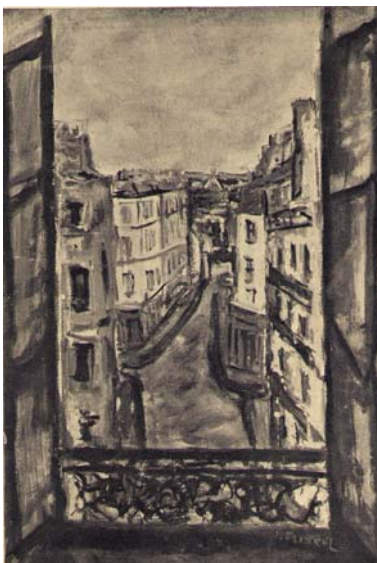
אני

תעודת לידה.

Jean Jaures 1859-1914.

רחוב ז'אן ז'ורס בפאריז 1930-34. (התפרסם בגזית, 1935, חוברת ה', כרך 2).

בצדק או שלא בצדק, את כתיבת הזיכרונות אני מתכוון להתחיל לא באלו שהם שלי עצמי אלא באירועים הקודמים להם – רובם על פי העובדות הידועות לי, אבל גם על פי שמועות וסיפורים שמקצתם אפילו סותרים את העובדות. את המסע הטרומ היסטורי עד לאותם זיכרונות שלי עצמי, כלומר עד גיל ארבע, בחרתי לפתוח בבחינה מקרוב של תעודת הלידה שלי, שהיא המסמך המוקדם ביותר המתייחס לקיומי. התעודה הודפסה במכונת כתיבה על נייר מיוחד, דמוי קלף, של הרפובליקה הצרפתית ביום ה-5 לנובמבר 1929, במשרדי מינהל רובע 12 של פאריז. הנפקתה של התעודה עלתה 6.65 פראנקים, סכום לא מבוטל למי שאין להם פרוטה, כפי שהיו הורי, והיא מכוסה חתימות, חותמות ומספרים, רובם מודפסים ומקצתם בכתב יד. אבל לכל אלה אין את אותו משקל כמו לעצם הדברים שנכתבו, שיש בהם שילוב של עובדות, משאלות, הטעיות ואי דיוקים, שהוא כל כך אופייני לרוח הדור של הורי.

מבחינתי, העובדה החשובה ביותר, המופיעה באותה תעודה, היא שנולדתי ביום ה-29 לאוקטובר בשעה 11:30 בבוקר ברחוב סאנטר 15 (Santerre). ראוי אולי להוסיף גם פרטים שלא צוינו שם. למשל שהמדובר ביום א' כד' אלול תרפ"ט חמישה ימים לפני ראש השנה תר"צ או שהכתובת המופיעה בתעודה היא של בית החולים ע"ש "רוטשילד" בפאריז – מוסד ותיק ומכובד, הקיים עד היום. בדיעבד נודע לי שהלידה הייתה קשה ונאלצו לחלץ אותי במלקחיים שהטביעו צלקת עמוקה במצח ועוד אחת כאשר עשו לי כאן את ברית המילה כדת משה וישראל. אירוע היסטורי אחר אשר התרחש באותו יום, אבל לא באותה שעה, היה נפילת הבורסה בניו יורק – אירוע שאני שמח להוסיף לא קרה באשמותי למרות שהייתה ללא ספק השפעה משמעותית, עם כי עקיפה, על חיי.

השם שניתן לי על פי התעודה הוא ז'אן לאזאר (Jean Lazare) – שם שלא היה בשימוש לא על ידי ולא על ידי אחרים אלא כתוספת של ראשי התיבות J-L המופיע, לעתים, תחת הכותרת 'שם אמצעי'. בצרפת בילדותי קראו לי ז'אנו (Jeannot), שהוא כינוי חיבה; נוהג שבו המשיכה אימא כל חייה, כמו גם כמה ילדים באזור מגורי, בדרך כלל בנימה של לגלוג. מכל מקום אבא קרא לי אליעזר שהוא השם המקובל עלי עד היום, למעט מכרים בארה"ב שבה הכול מקוצר ולכן אליעזר הפך ל-אלי (Ely). מאוחר יחסית בגיל העשרה ניסיתי לברר את מקורו של הצירוף ז'אן-לאזאר המופיע בתעודת הלידה. ידעתי, כנראה מילדות, שהשם לאזאר בצרפתית, לייזר בידיש ואליעזר בעברית, הוא שם סבי מצד אימא, אבל מהיכן צצה לה התוספת ז'אן? על פי ההסבר שניתן לי על ידי אימא, בהיותי בגיל העשרה הבחירה הייתה שלה וכוונתה הייתה לקרוא לי על שמו של המנהיג הסוציאליסטי ז'אן ז'ורס. היא עצמה הייתה מסתפקת בשם זה, כולל כמובן שם החיבה ז'אנו. אבל בגין המסורת הוסיפו לי את שמו של סבי מצד אימא, שנפטר, לדבריה, בגיל צעיר ממחלת הסוכר, ואולי גם בהתחשב בכך שהייתי ראשון נכדיו. עלי להודות שהסיפור על ז'אן ז'ורס, כמקור השם נשמע לי תמיד דחוק למדי. כנראה שהכוונה של אימא הייתה לתת לי שם בעל צליל צרפתי מובהק ללא כל קשר עם אותו מנהיג. יתרה מכך, אם האיש היה כה חשוב בעיניה כיצד זה ששמו לא הוזכר אפילו פעם אחת לא לפני ולא אחרי שהעליתי את אותה שאלה? עם זאת ולמרות הספק אפשר שבכל זאת הכוונה הייתה לאותו איש, אבל לא ישירות אלא בעקיפין, כי על פי תעודת הלידה הורי גרו לעת זו בפאריז, ברחוב ז'אן ז'ורס 3, בשכונת פונטני או רוז (Fontenay aux Roses). במילים אחרות לא האיש אלא שם הרחוב הוא המקור. סיבה שונה לשילוב ז'אן-לאזאר אני מקיש מדברים ששמעתי בפאריז בתחילת שנות ה-1950. כאשר ניסיתי להציג עצמי בשם ז'אן נאמר לי שהדבר אינו מקובל – אדם מציג עצמו בשם המלא כלומר ז'אן-פול, ז'אן פייר וכו'. אני מניח שדברים דומים נאמרו לאמא כאשר נולדתי ולכן הוסיפו לי את שמו של סבי או להפך אם ניסו לקרוא לי בשמו של סבי הומלץ להוסיף לו את הקידומת ז'אן שהיא נפוצה ביותר בצרפת. עם זאת יש אנשים שנודעו רק בשם

אני בן שלוש, שמן על בד, 54X45.5 ס"מ, פאריז 1932.

אני בן שלוש, עיפרון על נייר, 19.5X32.5 ס"מ, 1932-33.

אחד, בדרך כלל מדינאים ואמנים. כך למשל, אותו ז'אן ז'ורס ששמו המלא היה ז'אן-אוגוסט-מארי-ז'וזף.

באותה תעודת לידה אימא מופיעה בשם מרים אניספלד, אישה ללא מקצוע, שנולדה בשנת 1902 בעיר קראקוב בפולניה. בהמשך מופיע השם יצחק פרנקל, צייר במקצועו, שנולד ב-17 ליוני 1899 ביפו (פלשתינה) והמצהיר כי הוא האב – נוסח מנומס לציון העובדה שהורי לא היו נשואים, עובדה העולה גם משם המשפחה של האם השונה מזה של האב – מצב שלא השתנה עד שהתחתנו כעבור כ-25 שנה. לדעתי אבא התייצב בעירייה לבדו על מנת למסור את הפרטים המופיעים בתעודה. חיזוק לכך אני למד מכמה רמזים. ראשית, התעודה חוברת ארבעה ימים לאחר הלידה וספק רב אם היו מרשים לאמא או אם היה בכוחה לקום מהמיטה, לאחר אותה לידה קשה. שנית, תאריך הלידה של אבא כולל את היום והחודש שבו נולד, על אף שהחודש כנראה שגוי, ואילו אצל אימא פרטים אלה חסרים. אפשר גם שאבא התייצב, ללא מסמכים, לא שלו ולא של אימא, במטרה לתת את ההצהרה על אבהותו בנוכחות עדים, כנדרש על פי החוק הצרפתי. יתר על כן כנראה שטרם ידע את החודש והיום שבו נולדה אימא – פרטים שאולי לא הייתה להם חשיבות רבה למנסחי המסמך. על כך שהתייצב ללא מסמכים או שאלה לא נבדקו, מעידה גם הטעות ביחס לחודש שבו נולד הוא עצמו, כלומר יוני במקום יולי – טעות הנובעת, מהמבטא הכבד שהיה לאבא כאשר דיבר צרפתית. פרט שגוי נוסף הוא ציון מקום הלידה של אבא ביפו – טעות שנעשתה במכוון מסיבות שאבהיר מיד בהמשך. אבל, קודם לכן אוסיף פרט שנאמר לי אף הוא בהיותי בגיל העשרה: היות ונולדתי בצרפת אני זכאי על פי החוק לאזרחות צרפתית. על פי אותו חוק יכלו הורי לחתום הצהרה שהייתה מקנה לי מיד את האזרחות או לחילופין יכולתי אני לבקש ולקבל את האזרחות בהגיעי לגיל שמונה עשר. הורי בחרו בדרך השניה על מנת להשאיר את ההחלטה בידי. ואילו אני מצדי ויתרתי על אפשרות זו ובחרתי להישאר אזרח מדינת ישראל כשם שעשיתי לאחר מכן כאשר הייתי אמור לקבל את אזרחות ארה"ב.

אמא רוחצת אותי בקערה, דיו על נייר, 22X28 ס"מ, פאריז, 1933.

ילדות

ברק פלאג' (1934)

Au claire de la lune mon ami Pierrot/ Prête
moi ta plume pour écrire un mot/ Ma
chandelle est morte je n'ai plus de feu/
ouvre moi la porte pour l'amour de Dieu.

Mademoiselle Forêt Berck Plage Pas de
Calais.

אני ואמא בברק פלאג', 1934.

כאשר אני חושב על ילדותי, יש בכל שבריר של זיכרון שילוב בין מקום ושיר כלומר מילים ומנגינה ואירוע מסוים, זה או אחר. אם לשפוט על פי הניסיון מתקופות מאוחרות יותר מראה המקום, הוא השולט וכל השאר משני, כמעין חיזוק לחוויה החזותית: ברחוב זה, בחדר זה קרה כך וכך וכמעט מיד עולה בלבי השיר והמנגינה שהדהדו באוזני באותם ימים. הראשון היה שיר הערש הצרפתי "לאור ירח" שליווה אותי מספר שנים עד שהתחלף באחר. התופעה המאפיינת אותי, כמעט תמיד, במעבר הנפשי, אבל בהכרח הגופני, ממקום למקום על כל פנים זה הראשון היה, ללא ספק, העצוב מכולם, כי מדובר בו, למרבה הפלא, לא על ילדים ולא על שינה אלא על הפרידה מהחיים עצמם: "לאור הירח ידידי פיירו, השאל לי את עטף ואכתוב בו מילה. נרי כבה ואין לי אש. פתח לי הדלת לאהבת האל".

שיר זה הוא הרקע לזיכרונות המוקדמים ביותר מפנימייה שכאילו תמיד ידעתי לומר שהיא של מדמואזל פורה, בעיירה ברק פלאג', במחוז פא דה קאלה. הפנימייה הייתה ברחוב בתים בודדים כנראה בשולי העיירה, על דרך שהובילה אל חוף הים, למעשה תעלת לא מאנש. הבית עצמו היה בן שתי קומות, גג רעפים, ארובה וארבעה חלונות גדולים ודלת במרכז. בקיצור מראה של בית שהוא שילוב של זיכרון וציור ילדים, את מרכז הבית חצה מסדרון עם אור אפרורי שחדר מבעד לזכוכיות דלת הכניסה. לאורך המסדרון היו שני פתחים: האחד, משמאלו פנה לחדר האירוח והשני, מימינו לחדר האוכל שמאחוריו המטבח. בהמשך, המסדרון התפצל לשניים: מעבר צר שהוביל עד לדלת החצר האחורית ובמקביל מדרגות ומעקה עץ, שעלו ישר לקומה השנייה. את אלה אני זוכר בעיקר במבט מלמעלה למטה בתחושה של חרדה ואולי מפני שהפחידו אותי שאני עשוי ליפול. זכור לי גם שנהגתי לגלוש על מעקה העץ אבל אפשר שחוויה זו אינה אלא פרי דמיוני, כלומר רציתי לגלוש אבל לא העזתי. החלל מתחת למדרגות היה סגור בקיר עץ שהסתיר מדרגות שירדו למרתף אבל גם כוך קטן עם דלת בחלק הנמוך, שאולי נהגתי להסתתר בו – אולי, מכיוון שזכור לי גם סרט שבו ראיתי ילד מסתתר בכוך דומה ולכן איני בטוח אם מדובר בזיכרון שלי, בסרט או בשניהם.

לעומת הבהירות שבה אני רואה, בעיני רוחי, את הבית מבחוץ ואת הקומה הראשונה, הרי שהקומה השנייה מטושטשת לגמרי. בפניה ימינה מראה המדרגות היו חדרי השינה שלי וכנראה של שאר הילדים. אבל, איני זוכר כלל את מערך החדרים, כאילו נרדמתי מהרגע שעליתי עד שירדתי למטה למחרת לארוחת הבוקר. אפילו חדרי הרחצה אינם זכורים לי, לא כאן ולא בקומה הראשונה. על אף שלבטח היו כאלה ואפילו אסלות ישיבה – בטחון המתבסס על המבוכה והפחד מבתי שימוש עם חור ברצפה, כאשר הייתי אמור להשתמש בהם לראשונה זמן מה לאחר מכן, על סיפון האוניה בדרכי לארץ. אבל זה, כפי שאומרים, סיפור אחר המקדים את המאוחר. באותה קומה שנייה משמאל למשטח המדרגות הייתה דלת נעולה ומאחוריה חדרים שלא הייתי בהם או אולי נשכחו ממני. המדרגות לקומה השנייה המשיכו ועלו לעליית הגג. כאן היה חדר קטן עם תקרה משופעת שגר בו, זמן מה, איש גבוה ורזה, עם מבטא מוזר, כנראה גרמני, שלימד אותי לומר "היטלר קאפוט"; שתי מילים שחזרתי עליהן כל פעם שנפגשנו בחדרו או כאשר עלה וירד במדרגות. אמנם לא הבנתי את משמעותן אבל היה בהן דבר משעשע ולכן חזרו והופיעו עוד שנים רבות בשירי ילדים כאן בארץ. רק כעבור שנים, לאחר שפרצה מלחמת העולם הבתני את המילים. לעת זו גם שאלתי את עצמי האם לא גר ב-ברק פלאג', על מנת שיוכל להימלט משם לאנגליה מעבר לתעלה? או אולי נתפש על ידי הגרמנים כאשר פלשו לצרפת.

במסדרון המרכזי של הקומה הראשונה, בסמוך לכניסה, היה אחד האירועים הראשונים שאני יכול לקבוע לו תאריך מדויק למדי: הביקור אולי היחיד של אבא. היה זה לפנות ערב של יום גשום. בסמוך לדלת עמד איש בלתי מוכר, גבוה ורזה, במעיל גשם שחור,

מבריק ורטוב. כאן נגמר למעשה הזיכרון למעט תחושה של ניכור ומבוכה שמנעה ממני מלהתקרב אליו. אין לי מושג מה הייתה תגובתו והאם הלך כלעומת שבא או האם היה מודע לקושי שיש לי במגע עם זרים. אני מניח שכבר הייתי באותה פנימייה כמה חודשים שהספיקו לי על מנת לשכוח לחלוטין את מראה פניו של אבא כמו גם ללמוד לדבר צרפתית, שהרי לכאורה ידעתי רק פולנית כאשר הגעתי למקום – השפה שבה דיברו אמא ואחת מאחיותיה שטיפלו בי. יש אומרים שבדרך כלל זוכרים את החוויות הקשות ושוכחים את הטובות. אצלי לפעמים ההפך הוא הנכון כך למשל בהקשר של חדר האוכל הזיכרון כולו טעמים וריחות נעימים: תה עם חלב לארוחת בוקר וביצה רכה בתבנית שפותחים את חלקה העליון וטובלים בה פרוסות לחם לבן קלוי בצורת מקלות. בחדר עצמו היה חלון, מכוסה וילון שקוף, שפנה לרחוב ושולחן גדול וארוך, במרכז. על הקיר ממול לחלון נמצא מתקן שבו שמו תפוח אדמה ועל ידי לחיצה בידית כמעין מנוף, בדומה למסחטת מיץ הדורים, התפוח היה נפרס לרצועות להכנת טוגנים – אחד המאכלים האהובים עלי, כמו גם הליבה הצהובה של צדפות קטנות ואפורות שהוגשו בקערות גדולות; את הצננויות עם חמאה; את האספרגוס או הארטישוק שהוגשו קרים עם רוטב לבן; את האומצה עם השעועית הירוקה או האפונה או מחיית תפוחי האדמה; את סלט עלי החסה המתובל ולבסוף את טעמה של גבינת "גרייר" קשה שכולה חורים, חורים או ה"קממבר" הרך, שעליו אמרנו "מסריח כמו גרביים" ופרצנו בצחוק. כקניוח זכורים לי דובדבנים ובמיוחד תות שדה למרות שגרם לי לפריחה. לעתים הוגשו בייסקוויטים עשויים עם חמאה (פטי בר) או "לחם תבלינים" Pain d'épices ואולי עוד מאכלים שנשכחו ממני.

בפנימייה היו עוד ילדים מלבדי, אמנם מעטים וכנראה גם מבוגרים ממני, כך שנוכחותם חלפה כעננה קלה. ילדים שישבו מדי פעם סביב השולחן בחדר האוכל. אבל, לא משחקים לא דיבורים לא צחוק ולא בכי. אפשר שבאו לתקופות קצרות וחזרו ונעלמו בטרם נוצר בינינו קשר ואילו אני נשארת לאורך זמן. לכן היו ימים, שבועות ואולי גם חודשים שבהם הרגשתי כבן יחיד. עם זאת אני זוכר ערב אחד כאשר ילד, קצת מבוגר ממני, נשכב על גבו, במיטה שלי, בתוך תבנית גבס צהבהבה. זמן מה לאחר מכן ראיתי תבניות דומות זרוקות בערמה במרווח בין הקירות בקצה החצר האחורית. זכור לי גם ילד קטן בן גילי רכון, לפני השינה, ליד מיטתו ולוחש תפילה המתחילה המילים Petit Jésus (ישו הקטן) בעוד ידיו צמודות זו לזו מול פיו. מאחריו עמדה אישה וחיכתה. בקשתי לעשות כמוהו, אבל נאמר שלי אסור, כי אני יהודי. לא הבנתי למה אבל זכורה לי היטב האכזבה – אותה אכזבה כאשר באחת הימים כל הילדים והמבוגרים הלכו לכנסיה ביום הזיכרון של ז'אן ד'ארק ושוב לא היקשו לי לבוא, כי אני יהודי. אבל כפיצוי לקחו אותי לראות את הסרט "ז'אן ד'ארק" – שאני זוכר ממנו רק קטע קצר לקראת הסוף כאשר כל הלוחמים נופלים ארצה באפיסת כוחות או מתים ואז ז'אן ד'ארק מניפה דגל גדול ולפתע כולם קמים והולכים אחריה בהתלהבות.

המרגש ביותר בבית היה חדר גדול במרתף. כאן עמד ארגז רחב ידיים ובתוכו מערך של רכבת חשמלית מופלאה. רק לעתים נדירות הורשתי לרדת לשם, אף פעם לא לבדי, על מנת לה תפעם מקולות הרטט הצפירות והאורות המרצדים כאשר היא גולשת בין גבעות והרים, עוברת גשרים מעל לנהרות, נעלמת במנהרות ומופיעה מחדש בשמחה וצהלה – זיכרון המלווה גם בתסכול הצובט את הלב, כי נאסר עלי לגעת או אפילו להתקרב יותר מדי כאשר חלפה על פני. אבל גרועות בהרבה הן החוויות המתקשרות בזיכרוני עם החדר "הגדול". המדובר בשתי מתנות שנקנו עבורי ואיני יודע על ידי מי, למרות שגרמו לי לאושר בל יתואר כשם שסופם היה מפח נפש. המתנה הראשונה הייתה חייל עופרת צבעוני בתנוחה של זקיף עם רובה העומד דום. לכאורה פריט אחד קטן, אפילו לא מלהיב במיוחד, יחסית לארגז הגדול שעמד בפינת החדר, כולו מלא שורות, שורות של חיילי עופרת בכל תנוחה אפשרית. אבל חייל זה היה כולו שלי

ויכולתי לשחק אתו כרצוני ולבדי, כפי שאכן עשיתי באותו ערב שבו קבלתי אותו. זכור לי כיצד הקפדתי להישאר על השטיח, מול האח הגדול שבחדר, על מנת שהחייל לא יתהפך ויפול על ריצפת העץ הקשה מחשש שישבר. אבל כצפוי החייל נפל וראשו נשבר כבר בערב הראשון. למרות זאת שמרתי עליו עוד מספר ימים עד שנשכח ממני ונעלם כלא היה וכל אשר נותר ממנו הוא השילוב של אושר ושברון לב שנצרבו בזיכרוני והמשיכו לרדוף אותי כאילו הדבר קרה אתמול. המתנה השניה הייתה שוט קטן עשוי חבל מחובר למקל דק וצבעוני. זכור לי שכאשר קיבלתי אותו הייתי בחדר הגדול, כנראה ביום חורף, כי האש דלקה באח. הייתי שם לבד עם האישה שטיפלה בי בשם באבאזל Babasel. לאחר כמה דקות התחלתי להצליף בשוט את הרהיטים והקירות, קצת משעמום והצורך בתשומת לב ובעיקר מפני שהאישה ביקשה שאפסיק, עד שלבסוף תפסה את השוט שברה וזרקה אותו לאש. מיד נתקפתי בכעס נוראי ופרצתי בצעקות "באבאזל א לה פורט..." כלומר לסלק את באבאזל. האישה כנראה פוטרתי מיד, כי שוב לא ראיתי אותה. אבל עוד ימים רבים הייתי חוזר שוב ושוב על המשפט "באבאזל א לה פורט..." במין שילוב של כעס וצער מפני שחסרה לי מאוד. לאחר שנים, בנעורי, שמעתי מפי אמא שאישה זו היא שטיפלה בי כאשר הגעתי לפנימייה בטרם ידעתי לדבר צרפתית. למעשה הייתי אמור לקרוא לה מדמואזל, כלומר גברתי, כמקובל, אבל המילה השתבשה ונהייתה באבאזל – כינוי שדבק בה גם כדי להבדיל בינה ובין בעלת הפנימייה שהכול קראו לה מדמואזל פורה או בקיצור מדמואזל. מסתבר גם שהאישה נסעה לפאריז על מנת לפגוש את אמא בתקווה שתוכל לשכנע את מדמואזל פורה להחזיר אותה לעבודה אבל ללא הועיל.

Babasel à la porte.

סיטרוואן משנת ה 30 (בצבע ירוק).

איני יודע למה אמא סיפרה לי את כל זאת: האם אותה אישה לא הבינה שכאשר קונים שוט לילד הוא עשוי להצליף בו או לשרוק אם קונים לו משרוקית? אפשר גם שהכוונה לפטר את באבאזל קדמה לכעס שלי. על כך מעיד הביטוי "א לה פורט..." ששמעתי אותו, קרוב לודאי, בהקשר לאותה אישה מבלי שיכולתי להבין את מלוא משמעותו. יתר על כן קשה לי להבין כיום למה אמא האשימה אותי בעקיפין על דבר שעשיתי בתום לב בהיותי בן ארבע. במבט לאחור אין ספק שרגשות של ילד קטן נעות בתזזית הלךך ושוב בין אהבה לשנאה ובין צחוק לבכי. כך גם הרגשות שהיו לי כלפי באבאזל שנותרה בזיכרוני כאישה קטנה עגולה ונעימה, אבל הותירה בי תחושה של מי שעשתה לי עוול גדול. מכל מקום לאחר שפוטרתי ואולי משום כך, נקשרתי למדמואזל פורה שהייתה עד כה קצת מרוחקת ואפילו מאיימת – אישה גדולה וצולעת, שהלכה בעזרת מקל ואשר נהייתה לי כאם שנייה במקום באבאזל. אפילו ידעתי שחייתה לבד, כי חתנה נהרג במלחמה; סיפור שהתחבר אצלי, משום מה, עם היותה צולעת.

החוף בברק פלאגי.

מדמואזל פורה מתחברת בזיכרוני בעיקר גם עם הכורסה שישבה בה בחדר "הגדול" ועוד יותר עם המכונת הירוקה שנסענו בה למקומות שונים בעוד אני מנמנם על הספסל האחורי שהיה מרופד ב בד קטיפה ירקרק. לעתים נתקפתי בסחרחורת ובחילה והיה הכרח לעצור את המכונת על מנת שלא אקיא על הריפוד. אני זוכר נסיעה לאורך יער אפל ומסתורי, היורד בשיפוע עד הכביש; את הנסיעות אל הים ובעיקר את החוף עצמו, שהיה חסום על ידי הגבעות עם כמה בתים לבנים וגדולים: אולי מלונות, בתי הבראה או בתי חולים. את החול ששיחקתי בו, את הגאות והשפל שהותיר אחריו צדפות, דגים קטנים מפרפרים ופעם אחת אפילו סרטן שזחל לאיטו ותפסתי אותו או יותר נכון הוא תפס עד שצרחתי מכאב. מעל לכל תרתי משמע אני זוכר הליקופטר שחג לו פעם או פעמיים מעל לחוף למרות שלכאורה מטוס זה טרם הומצא.

עם כל אהבתי למדמואזל פורה תמיד התגעגעתי לאמא שהייתה אי שם רחוק, רחוק בפאריז. זכור לעתים שלפעמים דיברתי אתה בטלפון שהיה תלוי על הקיר במסדרון ליד דלת הכניסה. לעתים גם באה לבקר אותי. עם זאת מטריד אותי הספק האם אלה באמת הזיכרונות שלי או זיכרונות מצילומים. כך או כך נוכחותה של אמא

בעת שנסענו לארץ הייתה טבעית, מוכרת ואהובה, אבל לא חסרת ספקות. עוד שנים רבות אני עתיד להתגעגע ל-ברק פלאגי ולמדמואזל פורה ולא רציתי להיפרד ממנה עד שאמא הבטיחה שבתמורה תקנה לי בפאריז רכבת חשמלית – ללא ספק הפיצוי המושלם שעבורו הייתי מוכן לנסוע לכל מקום ועם כל אחד.

Petit Matelot.

המסע מ-ברק פלאגי לארץ, שארך כעשרה ימים, זכור לי כסדרה של הבזקים: תחילה לאור היום ברכבת לפאריז. כנראה שנרדמתי, כי כאשר הגענו כבר היה חושך, אורות מרצדים והמוני בני אדם. אני הלכתי ליד אמא שדיברה ודיברה ללא הרף עם אישה, כנראה חברתה, בשפה לא מובנת. לפתע מצאתי עצמי לבד ומבוהל בין זרים – מצב שנמשך כמה דקות עד שאמא ואני שבנו ומצאנו זה את זה. בהמשך, אולי עוד באותו ערב, אני זוכר את עצמי אצל צלם שהלביש אותי בבגדי מלח קטן (Petit Matelot) עם ברט ופונפון. איני זוכר בברור אם הבגד עיצבן אותי או שאהבתי אותו או אולי שילוב חמוץ מתוק של השניים. שנים לאחר מכן גיליתי להפתעתי שבצילום אין זכר לאותו בגד. בהבזק הבא אמא הובילה אותי במעלה כבש, עמוס צעצועים, הסובב חלל של חנות ענקית עם כיפת זכוכית צבעונית. עיקר ההתרגשות הייתה מבוכת השפע, שהסתיימה בבת אחת כאשר אמא קנתה לי רכבת, בקופסת קרטון צבעוני, שכל כולה פסים בצורת עיגול קטן וקטר אחד. כל שנותר מאותו יום הוא שברון הלב מהפער בין הבטחה למציאות. הרכבת עצמה נעלמה, אולי עוד באותו ערב, אבל לא נשכחה כמו גם ההרגשה שרימו אותי. אין לי ספק, שלו עשתה לי כך באבאזל או מדמואזל פורה, היחס שלי אליהן היה הופך מאהבה לשנאה. אותה תגובה שגרמה לי לצעוק "לסלק את באבאזל..." אבל את אמא אי אפשר לשנוא, כי כל עולמי התמקד סביבה, לכן אפילו העוללות האמיתיות והמדומות שעשתה הסתיימו, אולי בליט ברירה, בהתפייסות. שנים רבות לאחר מכן ביקרתי בפאריז, מספר פעמים, באותה חנות (Printemps) עם אותו כבש ואותה כיפת זכוכית אלא שהחלל חולק לשנים למטה נמכרים תמרוקים ולמעלה בגדים, בעוד שהצעצועים נעלמו ורק אצלי עדיין נותר טעם הציפייה והאכזבה.

תקרת הזכוכית בחנות כל-בו "Printemps".

המשך המסע ברכבת מפאריז לארץ החל, בשעת בוקר. אותה אישה מהערב הקודם באה להיפרד מאתנו בתחנה והביאה במיוחד בשבילי, כך נאמר לי, עוגה גדולה ועגולה ארוזה בנייר חום. אמא מהרה להעלים. אבל קודם לכן הושיבה אותי על ספסל בתא ריק של אחד הקרונות. הניחה את המזוודה על המדף מעל למושב ואת העוגה על הספסל ליד, כסימן למקום שבו הייתה אמורה לשבת. הזמן עבר לאט והקרונות הלך והתמלא ואמא לא חזרה. לבסוף נכנס איש גדול ושמן והתיישב, עוד בטרם הספקתי לומר דבר, במקום האחרון שנותר כלומר על העוגה. פרצתי בצעקת בכי. האיש קם מיד והסתלק, אבל אני המשכתי לבכות עד שאמא הופיעה סוף, סוף, התיישבה על ידי ופתחה את הארזיה. העוגה הייתה מעוכה ומפוררת אבל אמא וכל אנשי הקרון הצליחו לנחם אותי בכך שנתנו לי חתיכה מהעוגה על מנת להוכיח לי שהיא עדיין טעימה כמות שהיא. לאחר מכן כנראה שנרדמתי, כי איני זוכר דבר עד שהגענו לרציף של נמל הומה מאדם, כנראה במרסיי. גם כאן אמא הושיבה אותי, הפעם על חבילה גדולה מכוסה שמיות וקשורה בחבלים. אפשר שאמרה לי שאלו החפצים שלנו ולאחר שהשביעה אותי שלא אזוז ממקומי קמה והסתלקה. כך נשארתי במשך זמן שנראה אין סופי. בינתיים הקהל שהיה שם הלך ונעלם עד שנשארתי כמעט לבד והתחלתי לבכות בהרגשה שאמא שכחה אותי מרוב עיסוקים וטרדות. תחילה התקרבו אלי כמה אנשים שניסו לעזור אבל אלה חזרו ונעלמו ושוב נשארתי לבד עד שאמא הופיעה לפתע ולקחה אותי, כנראה לאוניה.

משום מה איני זוכר כלל לא את העלייה לסיפון, לא את מראה האוניה, לא את ההפלגה ואפילו לא את התא שהיינו בו, למרות שאלו אמורות להיות חוויות מרגשות לילד בן חמש. אפשר שהדבר היה בסוף אותו היום שחכיתי לאמא על הרציף ולכן הייתי מבוהל מדי ונאחזתי בה בכל כוחי עד שנרדמתי ולא התעוררתי אלא עם

תחילת תנועת האונייה על הגלים – תנועה שגרמה לי לבחילות והקאות ממעקה הסיפון, במשך רוב המסע. הסיוט הגדול היה בית השימוש: חור ברצפה בתוך תא קטן שהייתי אמור לרכון מעליו אלא שעלתה ממנו המיית תהום שאימה לבלוע אותי. בסופו של דבר אמא נאלצה להיכנס איתי לתא ולהחזיק אותי. ורק בהמשך נמצאה עבורי אסלת מושב. יום או יומיים לאחר ההפלגה עצרנו למספר שעות בנמל כלשהו, כנראה באלג'יר. כאן שחו סביב האונייה ילדים והנוסעים זרקו להם מטבעות. אמא הציעה לזרוק להם את שיירי העוגה. אבל אני התנגדתי בתוקף אלא שאמא התעקשה וזרקה אותה ואפילו גערה בי – גערה שהכאיבה אף יותר מכך שזרקה את "העוגה שלי". כל שאר המסע, כמו ההפלגה ממרסיי וההגעה לחיפה נמחקו כלא היו. עם זאת נחרט בזיכרוני שמה של האונייה "שאמפוליון" – שם שנהגתי להצהיר עליו בין אם נשאלתי או לא, עד שגיליתי, לימים, בגין הסקרנות הטבועה בי לדעת משמעותו של כל דבר, שהמדובר בשמו של חוקר צרפתי ז'אן פראנסואה שמפיליון (Champollion 1790-) שפענח את כתב חרטומי מצרים.

עיצוב הבובות של אבא לעדלאידע של 1935.

ירושלים (1935)

כל שנותר בזיכרוני מהיום הראשון בארץ הוא נסיעה באוטובוס, והבחילה, כי ישבנו על הספסל האחורי, כפי שהיה קורה במכונית של מדמואזל פורה ועוד שנים רבות לאחר מכן. אין לי ספק שהייתה זו הדרך לירושלים היות ואני זוכר את הסיבובים הלולייניים, שהיו בזמנו באזור בין הקסטל ומוצא. אותו אזור שבו האוטובוס היה נעצר כמעט בכל נסיעה לתל-אביב או בחזרה בגלל הצעקות "בארוד... בארוד..." שמשמעותם הייתה שמפוצצים סלעים לשיפור הכביש. בסופו של דבר הגענו לבית קטן עם גג רעפים שהיה ממוקם בחצר מלאה אוטובוסים. משנים מאוחרות יותר ידוע לי שהיה זה בגב תחנת האוטובוסים הישנה בלב ירושלים. הכול מסביבי היה זר, במיוחד האיש הגבוה והכבד מעט שפגש אותנו ואמא אמרה עליו שהוא אבא: אדם שונה ללא הכר מהאיש הרזה במעיל גשם שחור שבא להיפרד ממני ב-ברק פלאגי כשנה קודם לכן. מכאן ואילך הכול מתערפל והופך להבזקים של אירועים ומראות כך למשל אני זוכר את אבא מעצב בובות מעיסת נייר במחסן בצפון תל-אביב, במקום שלימים זיהיתי בשם "יריד המזרח". בהבזק הבא עמדתי עם אמא על מרפסת בית, כנראה ברחוב אלנבי. מכאן ראינו את אותן בובות על משאיות שהיו חלק מתהלוכת פורים. בגין הזיכרון החד של האירוע סברתי עד היום שהמדובר ב"עדלאידע" שהתקיימה כאשר הייתי לפחות בן שבע. להפתעתי התברר לי שאבא עיצב לא רק את הבובות אלא את כל התהלוכה, שהתקיימה בסוף חודש אפריל של שנת 1935.

המסקנה ממקרה זה היא שאין לסמוך על זיכרונות ילדות בנושאי זמן, מקום ואירוע. עם זאת אני מוצא אצלי וכנראה גם אצל אחרים דחף של סקרנות חסרת פשר לתאריכים מדויקים ככל האפשר. במיוחד הטרידה אותי השאלה כמה זמן הייתי בפנימייה ב-ברק

אני בן חמש (חולה בחזרת), שמן על בד, 37.5X46.
סי"מ, ירושלים 1935.

אני עם התחבושת (חולה בחזרת), שמן על בד, 28X50.
סי"מ, ירושלים, 1935.

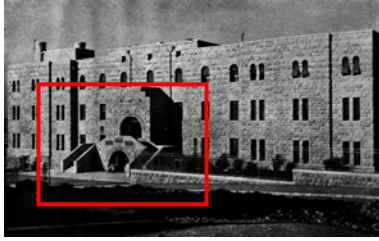

אני ואמא, ירושלים, דיו על נייר, 21.2X25.5.
סי"מ, 1936.

פלאג' שהותירה בי חוויות כה חזקות המלוות אותי עד היום: אמנם תמיד ידעתי שהגעתי עם אמא לארץ בשנת 1935, כלומר בהיותי בן חמש. עתה בזכות אותה "עדלאידע" מתברר שהגענו לארץ בתחילת השנה, לכל המוקדם בינואר או אולי בפברואר. אבל, עדיין לא היה בכך מענה לשאלה כמה זמן הייתי ב-ברק פלאג': שנה, שנה וחצי ואולי שנתיים: לצורך זה היה עלי להיעזר ברמז נוסף – ביקורו של אבא ב-ברק פלאג', קרוב לודאי סמוך לפני נסיעתו חזרה לארץ, כלומר בתחילת 1934. זאת מאחר ובאותה שנה עיצב את נשפי פורים עבור "חבריה טראסק" שהתקיימו בתל-אביב בתחילת חודש מרץ. סביר להניח שאבא הגיע זמן מה לפני כן; מועד המתאים למזג האוויר החורפי כאשר ראיתי אותו. יתר על כן היות ובאותו מפגש היה בעיני כאדם זר לחלוטין אני סובר שכבר הייתי שם, ב-ברק פלאג', לפחות כמה שבועות או אפילו חודשים. בקיצור כל פרשת ברק פלאג' מסתכמת בשנה ואולי עוד מספר חודשים. אבל כמה מטעה סיכום זה, שהרי, עבורי, ילד בן חמש, אותו מקום היה הבית היחיד שהכרתי עם מדמואזל פורה שאהבתי בכל לבי. כל זאת לעומת המציאות שהתגלתה כשונה מאוד מההבטחה לרכבת חשמלית שהפכה לאכזבה, עבור דרך העוגה שנמעכה וטלטולי הנסיעה שהסתיימו בפגישה עם אבא שהיה כאדם זר. כל אלה שימרו את הזיכרונות של ברק פלאג' שבהם, כמו שאומרים, אפילו הימים הרעים נראו כטובים בעוד שכאן המציאות, לצערי, לא הפכה לגן העדן המיוחל.

מאותם ימים ראשונים בארץ זכור לי שפנים הבית בחצר תחנת האוטובוסים היה למעשה חדר אחד גדול. אבל אולי זה זיכרון מתמונה שבה אבא צייר אותי שוכב במיטה, חולה בחזרת, עם מקל ביד, שבו הכיתי שוב ושוב על השמיכה שהייתה מתוחה בין ברכי, כפי שעשיתי בזמנו עם השוט ב-ברק פלאג' אלא שאבא, בניגוד לבאבאזל, לא אמר דבר עד שלבסוף התעייפתי וחדלתי. מאותו בית או אולי גם מהציור של אבא זכורים לי השטיח הצבעוני עשוי פסים, פסים שכיסה גומחה ששימשה כמעין ארון ועוד שני שטיחים דומים: אחד על הרצפה ושני לכיסוי המיטה. בגלל הקושי לבלוע אותה מחלת חזרת מתקשרת אצלי לנושא האכילה. כך למשל, ימים ספורים לאחר שהגענו לירושלים, אכלתי לראשונה תפוחי זהב הן כפלחים והן כמיץ ומיד התאהבתי בטעם שהפך כמעט לבולמוס, עד כדי כך שאמא לקחה אותי למרפאה על מנת לברר באם הדבר עשוי להזיק לי. אירוע שני הקשור למזון הוא סוג של יוגורט, שנקרא בזמנו לָבָן והיה המזון היחיד שהצלחתי לבלוע בעת שהגרונ היה נפוח בגלל החזרת. כעבור זמן, כאשר עדיין סירבתי או לא יכולתי לאכול כל דבר אחר, אפילו לא תפוזים, אושפזתי באגף הילדים של בית חולים כלשהו, בחדר עם שלוש מיטות, היה שם רק ילד אחד ששכב על ידי וכנראה שדיבר צרפתית כי מיד התיידדנו. אבל לצערי כבר באותו יום או למחרת בבוקר פונה ונשלח הביתה. לעומת זאת, במצבי לא חל שינוי במשך כמה ימים. והמשכתי לאכול את אותו לבן עד שבוקר אחד ללא שום סיבה ביקשתי ביצה לארוחת בוקר ועוד באותו ערב כבר הצטרפתי לשאר הילדים בחדר האוכל וכנראה שלמחרת חזרתי הביתה.

החזרת שחליתי בה אינה הראשונה או היחידה הזכורה לי מילדותי. קדמו לה ב-ברק פלאג' כאבי גרון שבגללם היה בא מדי פעם רופא, חבוש פנס עם ראי על ראשו, על מנת לבדוק אותי – בדיקה שהתחילה והסתיימה בכך שהיה מכניס לי מקל בגרון ומציץ פנימה, בעוד אני אומר "אה". כאשר אותם כאבי גרון חזרו והופיעו בירושלים אבא לקח אותי לרופא – חוויה הזכורה לי היטב: הייתי גאה ומאושר ללכת איתו יד ביד. זכור לי גם שדיבר אתי עברית. אפשר שעשה זאת קודם אלמלא כן לא הייתי מבין את מה שאמר לי אלא שהפעם הרגשתי כאילו נרקם בינינו קשר של ממש, אולי בזכות הבטחתו לקנות לי גלידה. כאשר הגענו למרפאה הושיבו אותי בכיסא, כמו אצל רופא שיניים. פתחתי את הפה והרופא הכניס לי מעין צבת מבריקה לגרון. לאחר שניות נשמע צליל קליק והחוצה יצא דבר מה שנראה כמו סחוס מחורר – אירוע מפחיד למדי אבל ללא

גן הילדים ב- "בית שטראוס", ירושלים.

הכניסה לגן הילדים.

מרים ליד שולחן, 36X49 ס"מ.

גלדיולות, פרס דיזינגוף, שמן על בד, 73X54 ס"מ, 1939.

כאב למרות שגם ירקתי מעט דם. כעבור מספר דקות אבא ואני הלכנו לקנות את הגלידה המובטחת.

בתקופה שגרנו בבית הקטן שבחצר תחנת האוטובוסים הייתה חופשי להתרוצץ כרצוני בין המכוניות. למרות שהקרקע שם הייתה ברובה סלע טבעי, אבל תמיד מצאתי אבן קטנה לבעוט בה או לזרוק אותה כנגד קיר הבניין הסמוך. זמן מה לאחר בואי הוחלט לשלוח אותי לגן הילדים, שנמצא בקומת הקרקע של בנין אבן גדול, הידוע לי בדיעבד בשם "בית שטראוס". הכניסה לבנין הייתה בצורת קשת. כשני מטרים פנימה מהחזית ניצב קיר עשוי מסגרות עץ וזכוכית ומאחוריו מסדרון. במקום זה אמא מסרה אותי לאחת הנשים שליוותה והכניסה אותי לתוך חדר גדול. כאן ישבו כמה ילדים על הרצפה ושיחקו בקוביות צבעוניות. אף אחד לא התייחס אלי עד אשר התחלתי להרגיש כעס ועוינות. בעטתי בכל מה שהיה על הרצפה. מיד קמה מהומה והילדים התחילו לבכות. איני זוכר את ההמשך אבל כנראה ששכנעו אותי להירגע ולהישאר, כי אני זוכר עוד כמה אירועים, שקרו בימים הבאים. כך למשל שכל תקופת היותי באותו מקום שיחקתי לבד וגם אם הייתי בחברת ילדים אחרים לא הרגשתי כלפיהם שום קשר. לא כאן, לא קודם לכן ב-ברק פלאג' ולא בהמשך לאורך כל ילדותי עד גיל העשרה. יתר על כן, לא זכורים ילד או ילדה שהתגעגעתי אליהם או שבקשתי לשוב לראותם לאחר שעברתי דירה או החלפתי בית ספר, כפי שקרה כעשר פעמים באותה תקופה. אפשר שהדבר נבע מהיותי גם בן יחיד וגם ללא קרובי משפחה, ילדים או מבוגרים. המדובר כנראה בתופעה נפוצה, כי רוב הילדים היו באותו מצב כמוני. כתוצאה מכך, דיברתי מעט מאוד עברית בשנה הראשונה בירושלים וגם זאת קרוב לודאי במבטא צרפתי ולכן קשה היה להבין אותי. אפשר גם שהפזילה הקשה שלי הרחיקה ממני ילדים אחרים אלא שכלל לא הייתי מודע לדבר היות וילד לא זכור לי שהסתכלתי על עצמי בראי ממילא לא חיפשתי את חברתם.

בימי גשם שחקתי לבד בתוך הגן, למרות שהיו שם כמובן עוד ילדים שכאמור התעלמתי מהם והם, כנראה, ממני. בשאר הימים המקום החביב עלי היה בכניסה לבנין. כאן פעלה מזרקה קטנה מאבן בתוך אגן מים, שהתבוננתי בה שעות כמהופנט. מסביב לה הייתה גדר בגובה מותניים עם מוטות מחודדים כמעין רמחים קטנים. באחד הימים ראיתי ילד עומד במרחק מה מאחורי. ביזו היה סכין, שלפתע רק אותו אלי בכל כוחו. הרגשתי חבטה בירך. נבהלתי ופרצתי בבכי. הגננות יצאו בריצה לראות מה קרה. למבוכתי התברר שהיה זה צעצוע מגומי בצורת סכין ולכן כלל לא נפצעתי. הרגשתי מרומה והתעקשתי שהפגיעה היא שכאבה לי. כעבור כמה ימים החלטתי לטפס ולעבור את הגדר ולראות מה נמצא בתוך הבריכה, אבל מעדתי בדיוק כאשר הייתי מעל למוטות המחודדים ושניים ננעצו לי במפשעה. מיד חילצתי עצמי וכעבור דקה הבחנתי שטף של דם הקולח לאורך הרגל הימנית אל תוך הנעל. כנראה שגם אחת הגננות ראתה זאת, כי מיד נלקחתי לבית החולים. לאחר מכן נשלחתי הביתה אבל לא חזרתי יותר לגן. באשר לפציעה זו חלפה עד מהרה כמו עוד רבות אחריה.

הפציעה בגן הילדים מסמנת גם את סוף התקופה שבה גרנו בחצר תחנת האוטובוסים. מכאן עברנו לבית אבן במורד הרחוב המוביל לשער שכם של העיר העתיקה. בניגוד לבית הקודם שבו זכור לי רק חדר אחד גדול, מבית זה זכורים לי שניים, אבל קטנים יותר; שניהם עם קמרונות האופייניים לבנייה הערבית. באחד הייתה רק המיטה שלי ושרפרף עשוי עץ עם מושב קש, ששימש לי כצעצוע למשחקים דמיוניים, במיוחד פינות המסתור הקטנות שבהן מתחברים חלקי העץ. כאן, במקומות אלה ראיתי בעיני רוחי עולמות סמויים של יצורים קטנים שאתם תקשרתי בלבי בשעות הארוכות שבהן הייתי לבד. לא רק הכיסא אלא החדר כולו היה מלא פינות אפלוליות במפגש בין הקירות ורצפת האבן; כנראה בגלל הפתחים הקטנים שכמעט ולא הכניסו אור. פתח אחד, בצורת קשת, היה צמוד לתקרה ופנה לרחוב. הפרשי הגובה בין החדר לרחוב אפשרו לראות רק את רגלי העוברים ושבים. לעומת זאת הדלת והכוך הקטן עם החלון

בקרסק, רישום, 1932. (התפרסם בגזית, כרך ג', תמוז-ת"ש, 1940).

לוליינים בקרקס, שמן על בד, 1970.

לולייניות בקרקס, שמן על בד, 24X19 ס"מ, 1970.

סרה- הקרקס, שמן על בד.

שלידה, נפתחו לחצר אחורית ששררה בה אווירה מופלאה של עצי זית עם ערבוביה של שיחים ומרצפות אבן סביב בור ומעליו מכסה ברזל עם משאבת יד חורקת להעלאת המים. זכור לי שלפחות פעם אחת שלמקום הגיעו אנשים עם דליים, שפתחו את מכסה הבור ושפכו לתוכו נוזל צהוב, כנראה חומר חיטוי. באותה חצר ליד קיר הבית היה ספסל שעליו ישב לעתים איש זקן וחביב עם שפם ושיער לבן. אין לי מושג כיצד ועל מה דברנו, אבל לימים אמא אמרה עליו שאולי היה חביב מדי כלפי.

החדר השני היה זהה לראשון בהבדל אחד: בגין שיפוע הרחוב היורד לשער שכס, החלון היה גדול יחסית והחדר מואר יותר. לכן אבא קבע בצמוד אליו את מקום עבודתו. מכאן זכורות לי כמה תמונות, האחת, מראה כללי של העיר העתיקה מצד שער שכס שנותרה אצלו עד יום מותו; השניה, זר פרחי גלדילות בכד גדול שנרכשה, בשנת 1939, בכספי פרס דיזינגוף והיה שמור במוזיאון תל-אביב; ובנוסף שתי תמונות של טבע דומם: האחת שוב גלדילות עם פסל של ונוס (אפרודיטה) מהתקופה ההלניסטית, והשניה המתארת את אחת מבנותיה של ניובה. כמו כן צייר באותם ימים כמה תמונות קטנות בין אלה זכורה לי דמות שומר ראש (קאוואס), הרב הראשי הספרדי ותיאור של לוליינית על סוס – נושא שהוא עתיד לחזור אליו כעבור עשרות שנים. חשובה מכולן היא התמונה המצויה אצלי עד היום: הדיוקן שבו אבא צייר אותי יושב לבוש טרנינג שחור-כחול על אותו שרפרף בודד שהיה אצלי בחדר.

קרוב לודאי שהיה לנו שם חדר נוסף, כלומר שלישי, שבו ישנו אמא ואבא ובו אמא עשתה כביסה, בישלה וגם נהגנו לאכול. הרמז היחידי לעניין זה הוא הפרש הגדול בגובה אדן החלון בחדר שלי לעומת חדר העבודה של אבא. אבל זה פרח מזיכרוני כמו גם היכן ישנו בבית הקודם והבאים אחריו – למעשה עד להיותי כבן 9. איני יודע את הסיבה לשכחה זו שתחילתה עוד ב-ברק פלאג', כי גם שם לא זכור לי היכן ישנו מדמואזל פורה או באבאזל או היכן ישנה אמא במסע שלנו יחד לארץ. לעומת זאת זכורים לי כל כך הרבה פרטים לעתים חסרי פשר כגון המעקה באונייה או האבנים הגדולות שבהן היו מרוצפות המדרכות ברחוב היורד לעיר העתיקה בירושלים, שכל כך קל היה להתחלק עליהן בימי גשם וכך הלאה קירות, גדרות של בתים ותמיד תמיד, משום מה, את כתובת הבית שגרת בו, כאילו מחשש שאלך לאיבוד ולא אדע כיצד לחזור.

תקופת מגורים בבית במורד הרחוב מתחברת לשתי חוויות שלא הכרתי כמותן עד כה: הראשונה, הפחד, קרתה לביל חורף כאשר התעוררתי לבדי בחדר חשוך. מסביבי, על הקירות, הבהבו אורות מהבהבים המלווים בקול זמזום מאיים. הרגשתי אבוד באותו עולם דמיוני. צרחתי וקראתי בכל כוחי לאמא ואבא. החלון הגבוה שפנה לרחוב היה פתוח ואנשים שעברו שם התכופפו לשאול במה יכלו לעזור. לאט, לאט נרגעתי, לאחר שהבנתי שמקור האור היה תנור חימום, שדלק באמצע החדר ועליו קומקום מים שהשמיע את אותו זמזום. עם זאת נשארה בי עוד זמן רב תחושת החרדה ולא נרדמתי עד שאמא ואבא חזרו הביתה. אפשר היה כמובן למנוע את אותה חוויה על ידי שמרטפית אלא שנוהג זה לא התקבל אלא כעבור עשרות שנים. אפשרות שנייה הייתה להשאיר מנורה דולקת. אבל משום מה הורי לא עשו זאת או מפני שחשכו בעלויות או מכל סיבה אחרת שתישאר כנראה עלומה. האפשרות השלישית שכנראה כלל לא עלתה בדעתם היא שלא להשאיר ילד בן חמש לבד; בודאי לא עם תנור נפט דולק אפילו אם פתחו את החלון על מנת לאוורר את החדר – על אף שלדעתי הוא נשאר כך במקרה ולא במכוון. אפשר שהקורא קטע זה ישאל את עצמו מדוע לא הדלקתי את האור. התשובה היא שטרם ידעתי איך עושים זאת היות ולא היה חשמל לא כאן לא בדירה קודמת ולא באלו שגרנו בהן בשנותיים הבאות, עד שעברנו לבית "מודרני", בתל-אביב. על מנת להאיר בערב צריך היה להדליק עששית נפט או מנורת גז. למעשה לא היו גם מים זורמים, כפי שניתן היה להבין מתיאור המשאבה הישנה בחצר. במילים אחרות לא אמבטיה ולא בית שימוש. אמא רחצה אותי בקערה גדולה (פילה) את

צרכי עשיתי בסיר ואיני זוכר כלל היכן היה המטבח או היכן אכלנו. בקיצור, לכאורה חיינו במאה ה-20 אבל בתנאים של המאה ה-19. החוויה הקשה השניה, מאותה תקופה, הייתה כאשר נשלחתי לפנימייה, כנראה מין קייטנת חורף, בשכונת בית וגן ליד ירושלים. איני יודע וברור שכבר לא אדע לעולם, למה נשלחתי לשם וכיצד נבחר המקום. ההתרשמות הראשונית שלי הייתה שהמקום עלוב, מוזנח ומלוכלך – אולי בגלל הגשמים שהפכו את החצר לעיסה של בוץ וריח האשפה שעמד באוויר. בנוסף התגלו עד מהרה כינים בשיער של כל הילדים. מיד החל טקס בלתי נשכח, הראשון והאחרון בחיי: שטיפת הראש בנפט. לחלק מהילדים גילחו את השיער, אצלי ואצל אחרים הסתפקו בשטיפה חוזרת בנפט במשך כמה ימים ולאחר מכן ניקוי במסרק מיוחד שנועד לסלק את ביצי הכינים מהשיער. אני מודע, בעת כתיבה זו, כי מזה זמן שהכינים הם תופעה חוזרת ונשנית אצל ילדים, אבל עלי להודות שעד היום עצם המחשבה של יצורים חיים ומגרדים אלה בשיער מעבירה בי צמרמורת. למזלי אירוע זה לא חזר על עצמו. אבל לצערי נשלחתי עוד פעמיים לקייטנות ששנאתי לא פחות, עד שלבסוף הגבתי, כפי שיתברר בהמשך, במעשה כה קיצוני ששם קץ לניסיונות אלה – ניסיונות שעד היום איני מבין את ההיגיון שעמד מאחריהם.

מהדירה במורד הרחוב המתחבר לשער שכם עברנו לבית קטן, כנראה צרף, בחצר "בית החבשים". ממקום זה נותרו לי מעט מאוד זיכרונות למעט החצר עצמה, שהייתה מרוצפת כולה ונראתה בעיני כענקית – חצר שנהנית להתרוצץ בה שעות על גבי שעות. במעורפל זכור לי ששיחקתי שם עם ילדים אחרים ויחד עשינו "כל מיני דברים אסורים" אבל לא שום פרטים נוספים. זכור לי גם שנלוויתי לאמא בבחירת המקום או לפחות באחד הביקורים שערכה בטרם עברנו, כמו גם ההרגשה שעל ידי כך ששיתפה אותי בהחלטה – דבר שגרם לי הנאה רבה, במיוחד כאשר עשתה זאת פעם נוספת כעבור שנה בתל-אביב. מכל מקום, בבית זה, בחצר בית החבשים, חזרנו, כנראה, לגור בחדר אחד על אף שאני זוכר אותו רק במטושטש ולראשונה איני מצליח לשחזר, בעיני רוחי, את מקום עבודתו של אבא. אפשר גם שכלל לא עבד כאן, כי לעת זו מתחיל המעבר לתל-אביב בעקבות הזמנה ראשונה לעיצוב תפאורה ותלבושות עבור תיאטרון "האהל". קרוב לודאי למחזה "מסעות בנימין השלישי" על פי ספרו של מנדלי מו"ס – הצגה שהועלתה לראשונה על הבמה ביום ה-21 ליולי 1936, על אף שלא ידעתי על כך דבר.

חשובות לאין שעור מבחינתי היו ההכנות לקראת היום הראשון בבית הספר כחודשיים לאחר מכן. תחילה קנו לי משקפיים לשיפור הראיה אבל למעשה לתיקון הפזילה. בהמשך קבלתי בגדים חדשים וחגיגיים, עם כי איני זוכר אם אלה נקנו או נתפרו על ידי אמא. ההתרגשות הגיעה לשיאה כאשר באחד הימים, השכם בבוקר אמא הלבשה אותי באותם בגדים ואבא לקח אותי לבנין גדול בשכונת תלפיות, עם משטח דשא רחב בחזית. כאן הוכנסתי לכיתה וישבתי באמצע חדר מלא ילדים. בעיני רוחי אני עדיין רואה את המורה שדיברה ואני לא הבנתי דבר. לאחר מכן יצאנו לחצר. זכור לי שהיה יום יפה להפליא. נשכבתי לי על הדשא וחיכיתי. לפתע ניגש אלי ילד שנראה מבוגר ממני ובעט לי בפנים. המשקפיים נשברו ואני נבהלתי ופרצתי בבכי. בהמשך זכורה לי מהומה בעיקר של ילדים אבל גם כמה מבוגרים שהתגודדו סביבי. מכל מקום באירוע זה החלו ונגמרו עבורי לימודי כיתה א'.

בדיעבד קשה לי לדמיין מה חשבו אבא או אמא כאשר שלחו אותי לבית ספר ועוד יותר קשה כאשר החליטו שלא אמשיך ללמוד שם, אם לשפוט על פי השתלשלות הדברים בעתיד ספק אם נתנו דעתם על הנושא, אלמלא כן לא הייתי מגיע כמעט לגיל 10 מבלי שאדע קרוא וכתוב ובודאי שלא חשבון. אבל כל זה כמובן מקדים את המאוחר. לכאורה שניהם, אמא ואבא, היו אמורים להיות מודעים לכך שהעברית שלה הצטמצמה לכמה משפטים. אמא הרי המשיכה לדבר אתי צרפתית כדי שלא "אשכח" אבל עם אבא דיברה גרמנית והוא ענה לה ביידיש, כדי שלא אבין את הנאמר – האם סברו שעם רקע זה

אוכל להשתלב בלימודי בית ספר? עצוב לי להגיע לאותה מסקנה שלמעשה הקדישו מעט מאוד מחשבה, אם בכלל, לעניין זה. בקיצור אני הייתי רק מרכיב אחד בתסבוכת החיים שיצרו לעצמם – תסבוכת שכללה את הקושי להתקיים מאמנות; את התמסרותה המלאה של אמא לאבא ושל אבא לעצמו ולאמנותו. פירושו של דבר בפועל היה שאמא הייתה מבודדת לחלוטין, ללא כל מושג כיצד מגדלים ילדים, בנוסף לאדישותו של אבא לנושא הבית וחוסר הנכונות לעזור לה בדרך כלשהי אלא אם כן צריך היה להרים או להזיז חפצים כבדים. המושגים בית, אישה וילדים, היו מבחינתו "נושא לציור", אמנם מהחביבים עליו, כמו אצל רבים מבני דורו, במקביל לנוף טבע דומם ודיוקנות. לכן, בשונה מרוב האנשים שיש להם אלבומי צילומים מילדותם, לי נותרו בעיקר רישומים ותמונות שבהם אבא צייר אותי, את אמא ומקצת פנים הדירות שגרנו בהן.

בוגרשוב (תל-אביב, 1936)

יש אצלי חור גדול ואפל בתקופה המשתרעת בין היום שבו שברו לי את המשקפיים בתחילת הלימודים בכיתה א' בירושלים ובין תחילת כיתה א' בפעם השניה בתל-אביב. לכאורה שנה שלמה. האם לא קרה דבר באותו פרק זמן? לא מחלות או פציעות, לא מאכלים או מכרים חדשים. כל שנשאר הוא זיכרון של תקופה קצרה שבה נשלחתי לפנימיית הילדים של קיבוץ מרחביה, כנראה בחודשי הקיץ היות וזכורים לי רק ימים בהירים. אבל בו זמנית גם התלחשויות של המטפלות בינן לבין עצמן ביחס אלי. אולי בגין היותי ילד חוץ, על אף שנדמה לי שדיברו על הורי – נושא שלא הבנתי את משמעותו למעט התחושה של אי נעימות וניכור. בסופו של דבר מקיבוץ זה נותרו גם זיכרונות משעשעים בזכות שני שירי ילדים הראשונים שלמדתי בעברית. האחד "שומרת לילה / נפלה לפיילה / על גלגלים על גלגלים" והשני "שלוש ילדים טובים הרימו את היד / אוטו גדול פה לנו מוכן / הבה נכנס כולנו... בבית אחת" (סיומת כאילו "מצחיקה", כי היינו אמורים לשר "כולנו... אחד, אחד").

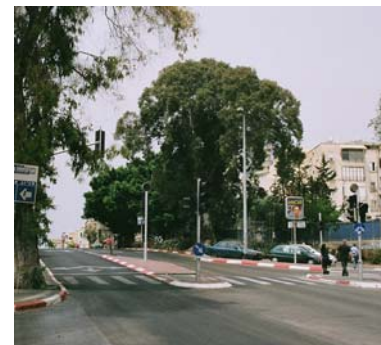
עם אמא (המעבר לת"א), שמן על עץ, 22.4X33 ס"מ 1936.

הזיכרון הבא הוא מהדירה הראשונה שגרנו בה בתל-אביב – דירת מרתף בבית קטן, בן שתי קומות, ברחוב בוגרשוב, שעמד שם עוד עשרות שנים, ואם הוא נראה לי בזמנו כישן אפשר שמתערבבים אצלי התרשמויות משנים מאוחרות יותר. אני מניח שבית זה, כמו רבים אחרים הדומים לו, נבנה בתחילת שנות ה-1920 ולכן היה כבן עשר עד חמש עשרה שנה. במילים אחרות, לא ישן במובן הרגיל של המילה, אבל לא ספק עם מראה מוזנח. לימים אמא עתידה לטעון, כי דווקא השילוב "הציוריי" של מרתף והזנחה הוא שמשך את אבא לשכור את המקום – אותה משיכה שהביאה אותנו לדירת המרתף, במורד הרחוב היורד לשער שכם של העיר העתיקה בירושלים ולימים גם הדירה שנרכשה ברחוב גוטליב בתל-אביב. אבא אפילו המציא לעניין זה הסבר לפיו האור בארץ מסנוור מדי ולכן בחר, כצייר, לגור ולעבוד במרתף. שיקול חשוב לא פחות היה, כנראה, מיקום הבית במרחק הליכה מקולנוע מוגרבי – בניין שבמרתפו התקיימו לסירוגין הצגות הן של "הבימה" והן של "האהל" שהעסיקו את אבא כמעצב תפאורות ותלבושות.

קולנוע מוגרבי, רח' אלנבי פינת רח' בן-יהודה (כיכר ב' בנובמבר, אדריכל: יוסף ברלין, 1930).

בבוגרשוב גיליתי לראשונה את הרחוב כמקום מפגש ומשחק עם ילדים אחרים – נוהג שלא הכרתי קודם, אבל אימצתי מיד והוא עתיד לאפיין את רוב ימי ילדותי ונעורי מכאן ואילך. אין מדובר ברחוב לכל אורכו אלא רק בקטע מצומצם, אבל עולם ומלואו בעיני כילד: כחמישים צעדים מהבית במעלה הגבעה לכיוון רחוב שלום עליכם ומעט יותר במורד לכיוון חורשה קטנה של עצי האיקליפטוס, שכמה מהם עומדים שם עד היום. החורשה סימנה אזור פראי למחצה, כמעט ללא בתים. בנוסף זכור לי הרחוב כאילו היה תמיד בשעת הדמדומים ואת אמא כובסת, שעות ארוכות, בחצר הצדדית של הבית. כאן הייתה גם ממוקמת דלת הכניסה שמאחריה כחמש מדרגות היורדות לרצפת הדירה עצמה – דירה שהייתה למעשה חדר

עצי האקליפטוס ברח' בוגרשוב (בזמנו לא סלול).

גדול יחסית שבו עמדה המיטה שלי, ושוב כמו בדירה הקודמת לא נותר שום זיכרון מחדרים אחרים לא היכן ישנו הורי ולא המקום שבו עבד אבא.

מהתקופה שגרנו ברחוב בוגרשוב, זכורים לי רק ימים ספורים שבהם הייתי בבית הספר; מקצתם בכיתה ורובם מהשעות שבהן שיחקתי על המגרש הגדול והריק שבו מצוי כיום גן מאיר. בית הספר עצמו היה צריך שעמד בקצה הדרומי של אותו מגרש. המדובר, כפי שכבר ציינתי, שוב בכיתה א' או במילים אחרות "נשארתי כיתה" היות וטרם למדתי לקרוא ולכתוב, בשנה שקדמה לה ולמעשה גם לא באותה שנה וגם לא בשנה או בשנתיים הבאות, כפי שיתברר בהמשך. המשחק בחוף עניין אותי הרבה יותר מאשר המורה שעמדה מול הכיתה ודיברה, כמו קודמתה בירושלים, שנה קודם לכן. גם עכשיו לא הבנתי את אשר אמרה, אבל הפעם אולי מחוסר ריכוז. לעומת זאת שם בחוף אפשר היה לדשדש בשלוליות, בימי גשם, עם ילדים אחרים שנשלחו החוצה כמוני. מהם למדתי שני דברים האחד חשיבותם ערדליים ועוד יותר טוב מגפיים אבל לא היו לי לא אלה ולא אלה. אז בלית ברירה נכנסתי למים בנעלים ורצתי מהר, מהר בתקווה שהמים לא יספיקו להיכנס בטרם אגיע לצד השני של השלולית או שיתייבשו לפני שאחזור הביתה.

הדבר השני החשוב לא פחות היו שירי הילדים שלמדתי ואשר נשמעו לי כעליזים במיוחד בגין השטויות והקללות. בין אלה זכורים לי שניים שהיו סוג של דקלום קצבי: "האחד, "אין צווי דריי פיר/מנדלי שתה כפיר/הוא שבר את הבקבוק/ ואמר אין על אבוק" שבו מתערבבים יידיש, עברית וערבית והשני, "אחת שתיים שלוש ארבע/מגרמניה היטלר בא/חיפשו ולא מצאו/העכברים אותו אכלו". ושני שירים עם מנגינה. האחד, על "ושתי המטורפת ישבה במקלחת/ויבוא ויזתא וישק לה ב... תחנות הגדולות יש קמח וסולת" – שיר שלימים גיליתי שהמנגינה הייתה מעין המנון לא רשמי של לגיון הזרים הצרפתי. והשני על "הממשלה הבריטית ימח שמה לנצח / רוקדת עלי בבא בכל מקרה של רצח...". שיאה של השנה היה כאשר התחילו לחפור תעלה גדולה במרכז המגרש שלשמחנתנו התמלאה מיד במים שגם בהם אפשר היה לדשדש. בהמשך הוכנס לבור צינור גדול שהיה אמור לנקז את המים מהמגרש ועד לים – משימה שלא ראיתי את סופה, כי בינתיים הסתיימו הלימודים או שעברנו דירה, ובשנה שלאחריה כבר הייתי בבית ספר אחר.

הדירה בבוגרשוב מתחברת אצלי עם עוד כמה אירועים: הראשון מתחיל בקיוסק עשוי קרשים שעמד במורד הרחוב, לא רחוק מהבית, המוכר שעמד שם נראה לי מבוגר מאוד מקומט ורזה בעוד שמסביבו מדפים עמוסי ממתקים שמהם טווים חלומות בהקיץ. והנה יום אחד היה לי מטבע שהגיע אלי איני יודע איך ואולי שכחתי במכוון, למעט תחושה חריפה שהדבר היה תוצאה של "מעשה אסור", כלומר חלק בלתי נפרד מעולם הסודות וההרפתקאות של הילדות. כנראה שלקחתי אותו מאמא או אולי, אבל פחות סביר, שמצאתי אותו ברחוב ולא סיפרתי לאיש. כעבור יום או יומיים שהיה אצלי בכיס, ניגשתי לקיוסק בשעת אפלולית, כאשר איש לא היה בסביבה וקניתי בכסף חפיסה קטנה של שוקולד ומיד התרחקתי. כעבור מספר צעדים פתחתי את נייר האריזה ונגסתי מהר ומיד ירקתי בגועל: השוקולד היה מר כלענה – טעם שלא ישכח, כאילו עונש על המעשה. עד היום איני יודע למה בחרתי באותה חפיסה אולי בגין הנייר שנראה בעיני כמתאים לציפיות שהיו לי. אין לי ספק שרבים האוהבים שוקולד מריר אלמלא כן לא היו מייצרים אותו עד היום. אצלי, לעומת זאת, אותו טעם מר גרם לי דחייה משוקולד, כולל עוגות שוקולד, שנמשכה כעשרים שנה, עד שלמדתי לאהוב סוגים מסוימים מאוד ואילו המריר גורם לי עד היום לדחייה כנראה זכר לאותו הלם מימי ילדותי.

האירוע השני היה כאשר חזרתי באחד הימים מבית הספר, ביחד עם ילדה שלמדה אתי באותה כיתה. זכור לי שעלינו יחד לדירה שבה גרה, בקומה השנייה של בית שעמד מול המגרש הגדול והריק שליד בית הספר, לא הרחק מחורשת האיקליפטוס. כאשר נכנסנו התברר

שהוריה לא בבית. ישבנו בחדר "שלה" היא על המיטה ואני על כיסא. לפתע הצעתי במין דחף פתאומי ש"נציץ זה לזה". אני הראיתי לה אבל היא התביישה והראתה לי רק את התחתונים. על אף שהרגשתי מאוכזב ואפילו מרומה, האירוע נשמר בלבי כסוד. לאחר כשנתיים חזרתי ופגשתי את אותה ילדה כאשר עברנו לגור ברחוב פרוג והיא עם הוריה למעונות עובדים באותו רחוב, ושוב כאשר למדנו באותה כיתה בתיכון. לעת זו כלומר בתיכון ניסיתי להזכיר לה את אשר היה. אבל היא טענה שטעיתי וזו לא היא. לימים גיליתי, כי אלדוס האקסלי בספרו המפורסם "עולם חדש אמיץ" טען שבעתיד יעודדו את התופעה שהיא חלק מההתפתחות הטבעית של הילדים. בדרך זו תפוג תחושת האשמה, המבוכה והסוד: מסוג הדברים שאנשים נוטים לשכוח, אולי במכוון, כפי שעשתה אותה ילדה. לעומת זאת אצלי דווקא נותר הזיכרון בבהירות רבה, עד כדי כך שעדיין הרגשתי את אותה טינה של ילד מרומה אפילו כשפגשתי אותה בפעם האחרונה, כעבור עשרות שנים, כאשר הייתה נשואה לאחד ממכרי. לעומת זאת שכחתי לגמרי דברים אחרים. בין אלה למשל מה עשיתי בימים שבהם לא שיחקתי במגרש בית הספר, כי לא הוציאו אותי מהכיתה או עשרות הפעמים שהלכתי ברגל מהבית לבית הספר וחזרה, מרחק של קילומטר, למעט הפעם היחידה עם אותה ילדה.

בעוד ששני אלה שסיפרתי עליהם זה עתה הם אולי משעשעים, האירוע השלישי היה היותר קשה מכל זיכרונות בוגרשוב: סיוט לילה בדמות תרנגול ענק ומאיים. תחילה עמד בפתח החדר הפונה לחצר ומשם הלך והתקרב אלי עם כנפיים פרושות ונוצות פרועות עד שהתעוררתי. בחוף ירד גשם ובאור העמום שנכנס מהחלון נראה שהחדר הולך ומוצף במים שזרמו מתחת לדלת הכניסה, שהייתה גבוהה בכמה מדרגות מהרצפה. התקרבלתי מבוהל ובודד מאוד, בפינת המיטה עד שאמא ואבא חזרו הביתה. איני יודע אם היה קשר בין התרנגול והשיטפון, אבל אותו תרנגול חזר ואיים עלי בלילות במשך שנים ובכל פעם שהופיע התעוררתי עם לחץ בחזה וחרדה עמומה שבין שינה ליקיצה – חרדה שכה קשה להתנער ממנה. זכור לי שאמא טענה, כי בגלל אירוע זה עברנו דירה. בדיעבד ברור לי שלכל היותר הייתי גורם נוסף או התירוץ לסיפוק דחף הנדודים של הורי – דחף שאפיון כה רבים מחסרי האמצעים של אותן שנים, אבל בהבדל אחד עיקרי: אותם מעברים נפסקו, בלית ברירה, עם פרוץ מלחמת העולם בגין הפסקת הבניה במקביל להקפאת שכר הדירה ותקנות ההגנה על הדיירים. אצל הורי לעומת זאת הדחף לא הסתיים אלא עם מותם. על כל פנים במעבר זה מרחוב בוגרשוב, כפי שקרה קודם לכן בירושלים, נהניתי ללוות את אמא בחיפוש דירה חדשה. הפעם התלווה אלינו מתווך שהראה לה מספר דירות, כולם עם "מרפסות סגורות", מונח שנאמר רק בצרפתית (Terrace Fermée) וכולם בביתם שנראו בעיני ישנים מאוד – תחושה תמוהה בהתחשב בכך שאלה כמו הבית בבוגרשוב היו בני עשר או חמש עשרה שנה.

אותה תחושה של "בתיים ישנים" נותרה בי לאורך כל חיי ולא רק אצלי אלא גם אצל רבים אחרים. כיום אני רואה בתופעה את אחד הגורמים למעבר הפתאומי מ"סגנון תל-אביב הקטנה" ל"סגנון תל-אביב הלבנה". עם זאת יש כאן היבט שקשה להסביר אותו לאור העובדה שבשלב זה עוד טרם הכרתי את הבניה "החדשה". בסופו של דבר, בניגוד לכל הדירות שראינו, אמא בחרה בעצמה, כלומר בלעדי וכנראה ללא מתווך, בדירה בקומה הראשונה של בית חדש ולבן עם מרפסות עגולות ברחוב מאפו פינת דב הוז (בזמנו חובבי ציון פינת הגליל). כפי שכבר ציינתי אמא עתידה לטעון, בנימה של האשמה, שלאבא הייתה נטייה לדירות מרתף בבתים ישנים. לכן היא זו שחיפשה ביחד אתי דירה אחרת בירושלים ועתה שוב בתל אביב. אבל השאלה העולה כאן היא כיצד קרה שחזרו פעמיים על אותה טעות כלומר שאבא בחר פעמיים בדירת מרתף לכאורה בניגוד לרצונה? או כיצד קרה, כעבור שבע שנים, שגרנו שוב בדירת מרתף, בפעם השלישית וללא ספק בהסכמתה, דווקא כאשר העלתה את אותה טענה? הכוונה לדירה ברחוב גוטליב 10 שבה גרנו כעשר שנים משנת 1944 ועד 1954 ואשר גם בה היו הצפות מים. התשובה היא קרוב לוודאי כלכלית, כלומר

המחיר הנמוך יחסית של דירות מרתף וכל השאר טענות שווא שנועדו לטשטש את האמת לא רק ממני אלא גם מעצמם.

מאפו (1937)

איני יודע מתי בדיוק היה המעבר מבוגרשוב למאפו, כלומר באיזה חודש. לעניין זה יתכנו שתי אפשרויות, האחת, באביב עוד לפני סוף שנת הלימודים. השניה, בסוף שנת הלימודים. שתי האפשרויות תואמות את הזיכרון לפיו היינו במאפו בתקופת השנה שבה היה אור קיץ בוחק מתחילתה ועד סופה. הגרסה הראשונה, כלומר שעברנו לפני סוף שנת הלימודים תואמת את העובדה שגם בפעם השניה סיימתי את הלימודים בכיתה א' מבלי שאדע קרוא וכתוב. בנוסף אין לי שום זיכרון על אירועים, כגון פורים, פסח או שבועות שבדרך כלל חוגגים במסגרת בית ספר. יתר על כן, כמעט ואין לי ספק שלא הלכתי ברגל ממאפו לבית ספר בגן מאיר, כלומר מרחק של למעלה מקילומטר לכל כיוון, כי לו עשיתי זאת היו, קרוב לודאי, קורים לי כל מיני אירועים שונים ומשונים. לעומת זאת אני בטוח וזוכר שהלכתי ברגל לכיתה ב' בבית ספר שונה לגמרי וזאת מהדירה שעברנו אליה לאחר מאפו. מכאן עולה גם שלמעשה גרנו במאפו רק מספר חודשים. זאת למרות שבטרם נתתי דעתי על כך, התחושה הייתה שהמדובר באותו פרק זמן בכל הדירות, אלה שקדמו לה וזו שתבוא אחריה – תופעה אופיינית לתענועי השילוב של זמן וזיכרון. אפילו המרחב ששיחקתי בו במאפו מתערפל בזיכרוני אבל זאת מכיוון שאני עתיד לחזור לדירה אחרת באותו אזור כשנה לאחר שעזבנו. לכן מתערבבים אצלי שתי תקופות שונות מאוד של ילדותי. עם זאת אני זוכר היטב כבר מהתקופה הראשונה את שני מגרשי החול הגדולים שטרם נבנו ואשר שיחקתי בהם עם ילדים אחרים: האחד במורד גבעת החול שירדה מפינת רחוב פרישמן וסירקין ועד לפינה שבה גרנו. כאן אפשר היה לגלוש ולחזור ולגלוש ימים תמים. השני בור גדול בין רחוב דב הוז לפרוג שהיה מלא פינות סתר למשחקי מחבואים בין גידולי הפרא, בעיקר שיחי הקיקיון, שצמחו בכל פינה ברחבי העיר. פרט קטן נוסף מאותה תקופה היה ספק כוך ספק מחסן מתחת למרפסת העגולה בפינת הבית שגרנו בו – מקום מסתורי ואפלולי, שבו עתיד לעבוד שנים רבות אחד מסנדלרי השכונה.

רחוב מאפו מסמן את תחילתה של מודעות עצמית וביקורתיות כלפי אמא. איני יודע למה ליחס התפתחות זו. האם לדברים שאמרה ועשתה או לכך שרוב הזמן נשארתי איתה לבד היות ואבא כמעט ולא היה בבית מאז ראיתי אותו מצויר במורד רחוב החבשים – מצב העתיד להמשיך עוד זמן מה עד תחילת שנת הלימודים והמעבר לדירה הבאה, כאשר שוב צויר בבית ואפילו קיבל תלמידים, כפי שיתברר בהמשך. במילים אחרות, נראה כאילו נוכחותו של אבא יצרה מעין איזון לעומת הקיטוב כאשר נותרנו אני ואמא לבדנו. הזכרתי את אבא גם מפני שקיבל או קנה לעת זו ספר איורים וסיפורים בצרפתית – רובם קצרים, לעתים מילים ספורות. הספר היה לכאורה שלי והוא מצוי אצלי עד היום. בדיעבד ברור לי שאבא רכש את הספר לעצמו, כפי שהוא עתיד לעשות עוד מספר פעמים – תופעה שכאשר גילית אותה לראשונה, בגיל העשרה, עוררה בי כלפיו תחושה של אכזבה ואירוניה: אדם שכל התעניינותו הייתה ממוקדת על עצמו, גם כאשר רכש או נתן לי דבר מה. מכל מקום, במקרה זה המדובר בספר בשם "סיפורי טבע" (Histoires Naturelles) שנכתב על ידי ז'ול רנאר (Renard 1864-1910) עם איורים של הצייר פייר בונאר (Bonnard 1867-1947) – שילוב מופלא בין מחבר שהוא אמן התיאור המילולי הקצר וציור המשלים את התיאור בכמה קווים ומשיכות מכחול. מיד התאהבתי בספר ולא פסקתי מלבקש את אמא לקרוא לי עוד סיפור במיוחד את אלה הקצרצרים ששעשעו אותי, בעוד אמא דוחה אותי שוב ושוב. אין ספק שלא רק תוכנו של הספר או האיורים שמשכו אותי אלא בעיקר הצורך בתשומת לב. אפשר גם שדחייה זו

הבית ברח' מאפו פינת דב הוז. הדירה שלנו הייתה האחורית הפונה דרומה.

אני בעירום, 36.5X83 ס"מ, 1938-7.

העכביש: יד שחורה הלופתת
שערות.

הנמלה: כמו הספרה 3 ויש רבים
רבים כמותה! 333 333 333
333... עד אין סוף.

הנחש: ארוך מדי.

הפרפר: מכתב
אהבה מקופל
לשניים המחפש
כתובת של פרח

היא שעוררה בי לפתע געגועים ל-ברק פלאגי ולמדמואזל פורה:
האישה שהוכיחה את אהבתה הבלתי מסויגת אלי, כאשר פיטרה לפי
בקשתי את באבאזל. אבל גם לישיבה בצוותא סביב לשולחן האוכל
ולמאכלים עצמם; לחדר "הגדול" בימות החורף ולשפת הים בקיץ;
לנסיעות באוטו הירוק למרות הבחילות – בקיצור געגועים לתשומת
הלב המתמדת וליציבות. כמוכן שכייל לא הייתי מודע לכך. אבל,
כאשר לתומי הפצתי באמא לכתוב עבורי מכתב לצרפת, למדמואזל
פורה. התגובה הייתה לא מוחלט ולאחר מכן הוסיפה שעלי ללמוד
לכתוב בעצמי. יותר לא העליתי את הנושא אבל הוא לא נשכח. ברור
היה לי שאין סיכוי שהדבר יקרה בקרוב, שהרי עדיין לא ידעתי
לקרוא עברית, קל וחומר צרפתית.

להפתעתי כאשר ניסיתי, כעבור שנים, לקרוא ואפילו לתרגם
בעצמי את ספרו של ז'ול רנאר גיליתי בו דברים שלא הייתי מודע
להם: הקצרצרים אכן זכורים לי כמות שהם. אבל ברור שרוב השאר
אינם סיפורים לילדים במובן הרגיל של המילה. כמו כן גיליתי שגם
הסיפורים שלכאורה קראה לי שונים מאוד ממה שזכרתי. כך למשל
"הסוס" – סיפור שנשמע לי בזמנו משעשע במיוחד בזכות המילה
"פלוץ" המופיעה בו. אבל למעשה אופיו שונה מאוד ומה שאולי חשוב
יותר יש בו לפחות חמש עשרה מילים שאני חושד שדילגה עליהן,
אולי מפני שלא ידעה את פירושו וגם לא זכור לי שאי פעם פתחה את
המילון הצרפתי "לארוס הקטן" (Petit Larousse) למרות שהיה בבית.
סיפור אחר שהתחבב עלי בנעורי כאשר כבר ידעתי לקרוא מעט
צרפתית היה "הכלוב ללא ציפור". (סיפורים אלה ודוגמאות נוספות לקצרצרים
מופיעים בפרק לעבודה, ספרות)

זמן מה לאחר שעברנו לרחוב מאפו, נשלחתי לפנימייה בבני ברק
שעבדה בה מכרה של אמא; אישה בשם סָבָה. הפנימייה הייתה בבית
בן שתי קומות במעלה גבעה המשקיפה אל הכביש הראשי – אותו
כביש דרכו הגענו לכאן מתל-אביב. הסביבה הייתה כמעט ריקה
מבניינים. סמוך לפנימייה היה מגרש מוקף גדר שנועד למשחקים
אלא שבפועל כל חבורת הילדים ואני בתוכם הסתובבנו בה באפס
מעשה. לא ייפלא שבהנהגתו של ילד, שהיה כנראה קצת מבוגר
מכולנו, בחרנו להסתלק, דרך פרצה בגדר, אל גבעה סמוכה, שהייתה
מכוסה בערמות אשפה מכל הסוגים. למרות שחייטטנו שם מספר
פעמים, בתקווה שנגלה "אוצרות", לא מצאו דבר למעט כמה שיחי
עגבניות ירוקות שגדלו פרא ולא נראו כראויות לאכילה. מעבר לכך
למדנו מאותו ילד כיצד לגלגל חגורה כך שלשונית המתכת של האבזם
תבלוט החוצה ולאחר מכן לדחוף אותה לשקע על מנת לקבל מכת
חשמל שזרקה אותנו, כל אחד בתורו, כשני מטרים אחורה – מעשה
שהיה אמור להוכיח אומץ לב. רוב הילדים חזרו על התעלול מספר
פעמים אבל אני רק פעם אחת, כי מכת הזרם הייתה קשה מדי. עד
מהרה הלך והתברר לי שהילדים בפנימייה גם אלה שהיו קצת
מבוגרים ממני, ביניהם אותו "מנהיג" עדיין לא ידעו לקרוא וכתוב.
לכאורה אבל לא אפילו בעיניהם נחשבתי משכיל אולי בגין
המשקפים אבל לא ספק בזכות יכולתי לקרוא כמה אותיות
שאפשרו לי לנחש פחות או יותר את הכתוב על שלט חזית הבית על
אף שאיני זוכר מה נאמר שם.

לאחר זמן לא רב נמאס לי מהמקום, כנראה לאחר שאותה מכרה
של אמא, כלומר סבה, עזבה או פוטרה. על אף שברור היה לי כמעט
מהתחלה שלא היה לה שם מעמד או תפקיד. בהמשך, באחד הבקרים
נתקפתי בדחף פתאומי לעזוב וללכת הביתה. ירדתי לכביש ופניתי
ברגל שמאלה לכיוון שידעתי שהוא מוביל לתל-אביב. אפשר שעשיתי
זאת כהמשך לאווירת המרדנות שהייתה שם; מקום שהילדים עצמם
קראו לו "בית ספר לפושעים צעירים" – הגדרה שגרמה לי תחושה של
זרות, שאני לא שייך, למרות ההרגשה שעשיתי שוב ושוב "דברים
אסורים": לא הקשבתי לדברי אמא, התרוצצתי שעות בחוץ,
לכלכלתי את הידיים ואת הבגדים, אמרתי מילים גסות ולא ידעתי
קרוא וכתוב. בקיצור, חטאים שבגללם נוזפים ההורים בילדים
והילדים מאשימים בהם את עצמם. מכל מקום, לאחר הליכה של

כמה דקות הצטרפתי לאיש מבוגר שהלך באותו כיוון. זכור לי שהאיש שאל כמה שאלות שעניתי עליהן בהעמדת פנים כאילו אני מורגל לצעדה זו. לאחר מכן המשכנו בשיחה שהעבירה את הזמן עד שהגענו לתחנת האוטובוסים המרכזית בתל-אביב.

למען האמת איני זוכר אף פרט מהמשך המסע דרך העיר עד הבית – זיכרונות שהשתלבו עם השנים בהכרות שלי עם אותם הרחובות. לעומת זאת נותרה בברור דמותה של אמא על מרפסת הדירה כאשר הגעתי מכיוון דרום דרך רחוב דב הוז. זכור לי גם שהצלחתי להיכנס לחדר המדרגות ולצלצל בפעמון, מבלי שהבחינה בי ואת הרגשת ההקלה והניצחון כאשר פתחה את הדלת ונשארה המומה. מעבר לכך זכור לי שסירבתי לחזור לאותה פנימייה, עד שבסוף הצליחו לפתות אותי בכך שנתנו לי כסף על מנת לשלם דמי נסיעה באוטובוס אם ארצה לשוב הביתה – אפשרות שלא ניצלתי ובכל מקרה נראה שהוציאו אותי משם לאחר זמן לא רב. השאלות העולות כאן הן למה אמא החזירה אותי לשם אם ברור היה שהמקום שנוא עלי? או למה בכלל שלחה אותי לשם? וכי מה רע היה בכך ששחקתי עם ילדים אחרים בסביבת הבית, בעיר ללא מכוניות וללא תעשייה?

ביעבד ידוע לי שעברתי באותו יום מרחק של כשנים עשר קילומטרים – מרחק לא מבוטל לילד בן שמונה שעושה את דרכו לראשונה בכבישים ורחובות לא מוכרים רק על פי חושי. אבל בו זמנית גם חוויה שנתנה לי הרבה בטחון עצמי לצאת, כעבור שנה, למסעות הבאים ברחבי העיר בנוסף לידיעה שאמא תחשוב פעמיים לפני שתשלח אותי לפנימייה זו או אחרת. לימים בגיל העשרה אמא הצטדקה בטענה ששלחה אותי לאותה פנימייה על פי המלצתה של חברתה סבה ורק לאחר שברחתי התבררה לה מהותו של המקום כמוסד לילדים עם קשיי חינוך – הצטדקות שמעולם לא שכנעה אותי. ראשית מפני שכאמור החזירו אותי לשם, לפחות לזמן מה, לאחר שברחתי ושנית אם אותה אישה שקרה כיצד זה שהידדות איתה נמשכה עוד מספר שנים. יתר על כן הידידות כפי שהתברר לא הייתה עם האישה אלא בעיקר עם בעלה, אדם גבה קומה בשם אלפרין, מפעילי השמאל הקיצוני בארץ, קרוב לודאי האנרכיזם – אדם הזכור לי בעיקר כמי שמטיף בביטחון ויהירות בעוד אשתו, כלומר סבה, משרתת אותו כשפחה קטנה תרתי משמע, היות והייתה נמוכה אפילו בעיני, למרות שהייתי, באמור, רק בן שבע.

בן יהודה (1938)

מרחוב מאפו עברנו לדירה בקומה השלישית ברחוב בן יהודה הבית השני מדרום מזרח לפינת מנדלי מוי"ס. ממקום זה צברתי כמה חוויות ראשוניות ביניהן שתיים של ריחות: האחת היא ריח העץ, שעמד בחללה של נגריה סמוכה ברחוב מנדלי מוי"ס; במיוחד כאשר הקציעו או ניסרו את הקרשים. מכאן זכור לי גם אחד העובדים שגם שמו היה אליעזר – אדם שפגשתי שוב כמורה למלאכה כעבור שנתיים וכמדריך בקורס ערב שבו לימד קריאת תוכניות נגרות בניין, כעבור כשמונה שנים. החוויה השניה היא ריח מי הקולון ואבקת הטלק במספרה של האדון שלאייך שהייתה ממוקמת מול הבית והראשונה שהלכתי אליה, תחילה עם אבא ועוד שנים רבות לאחר מכן. אפילו את תעודת הזהות הישראלית הראשונה הוצאתי בחנות סמוכה וכך ניצלתי את יום השבתון לרישום האוכלוסין על מנת להסתפר. אבל לצערי המקום נסגר, כנראה בשנות ה-1950, כאשר לא הייתי בארץ. זיכרון הרבה פחות נעים היה לי בקשר לחנות חומרי בניין של תרל"פ שהייתה ממוקמת בקומת הקרקע באותו בניין כמו הדירה שלנו. מכאן אני ואחד הילדים, למעשה היחידי שגר בשכנות, הוצאנו חבילת סיבי פשתן, בעזרת מקל ארוך, דרך חלון קטן, שהיה ממוקם גבוה בצד החנות ואשר משום מה הוחזק פתוח. את החבילות החבאנו כמטמון, בין הקוצים, במגרש ריק בסמוך מאחורי הבית. לא היה לנו מושג מה נעשה או למה משמש הצמר. עיקר העניין היה כרגיל בחוויית הסיכון; כלומר לעשות "דבר אסור". אבל נתפסנו

הדירה ברח' בן-יהודה.

אברהם שלונסקי, שמן על בד, 30X97 ס"מ, 1936-7.

אני בן תשע, שמן על בד, 50X65 ס"מ, 1938.

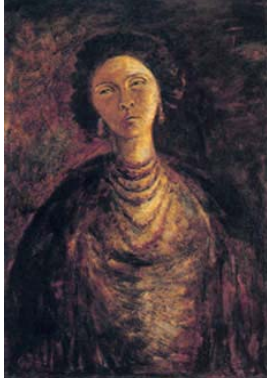
אמא, שמן על בד, 50X65 ס"מ, 1938.

בניסיון השני על ידי בעל החנות. איני יודע איך קרה שהזדמן למקום באותה שעה, כנראה בשבת, כאשר החנות הייתה סגורה. זכור לי שהאבא שלו ושלי התערבו לטובתנו והעניין נגמר, לכאורה, בכך שהחזרנו גם את החבילה הראשונה, על אף שהאיש לא ידע שלקחנו אותה – לכאורה מפני שגם היום אני עדיין יכול להרגיש את טעמה של מועקת הנזיפה.

בתקופה שגרנו בבן יהודה הייתי כבן תשע. לעת זו התחלתי ללמוד, בכיתה ב', בבית ספר שהיה ממוקם ברחוב פרישמן בין רחוב הירקון לבן יהודה. אבל, כמו בשנים הקודמות, איני זוכר דבר מהלימודים עצמם ואפילו לא את היום הראשון, למעט שמה של המורה עדה בורובסקי, וילד אחד שדיבר כמוני צרפתית עם אמו – ילד שהיה ונשאר גבוה מכל הסובבים אותו, גם כאשר ראיתי אותו עובר מדי פעם, ברחוב דיזינגוף בשנות ה-1960. לעת זו עבד כסוכן דוגמניות צילום, עד שבאחד הימים התפרסמה ידיעה שנעצר, כי הטריד את אחת הבנות ומאז נעלם כלא היה. כמו במקרים הקודמים גם הדירה ברחוב בן יהודה עדיין לא זכורה לי בשלמותה אלא רק חדר אחד, היותר גדול, ששימש את אבא לעבודה וגם כסדנה לקבוצה של תלמידים. אבל איני זוכר אף אחד מהם; אולי מפני שבאו רק בשעות שהייתי בבית ספר, כנראה על מנת שלא אפריע להם. כיום ידוע לי שכמה מהם ואולי רובם, היו בגיל העשרה, כפי שסיפרו לי כאשר פגשתי אותם כעבור שנים כך למשל את הצייר אורי רייזמן (1924-91), הגרפיקאית דדי בן יהודה (בתו של מנהל גמנסיה "הרצליה") והאח הצעיר של השחקן מאיר מרגלית, שזנח את האמנות והיה לאחד מרפדי הרהיטים היותר מבוקשים של תל-אביב.

משום מה נדמה לי במעורפל שבאותו חדר עבודה של אבא הייתה גם מיטה או ספה שעליה ישנתי בלילה. עם כי אפשר שאין זה אלא תעתוע של הדמיון והזיכרון. על כל פנים, חדר העבודה מתחבר אצלי בעיקר לדיוקן שבו צייר אותי לבוש חולצת צמר אדום עם מכנסיים וז'קט מקטיפה אפורה וצווארון כחול – בגד שאמא תפרה לי קרוב לודאי לימי החורף הקרים, על אף שלא זכור שלבשתי אותו אי פעם. אבא על כל פנים, צייר אותי בעיצומו של קיץ או אולי באביב, אבל בימי חמסין בלתי נסבלים, כך שהחולצה גרדה אותי ללא רחמים במיוחד מפני שהיה עלי לשבת ללא תנועה. אבל, הפיצוי לייסורים אלה הנראים היטב על פני, היה תשומת הלב מאבא שזכיתי לה ובנוסף גם הרשות להחזיק את אגודל יד ימין בחגורת המכנסיים; באותה תנוחה כמו בדיוקן של אברהם שלונסקי שצייר סמוך לפני כן.

במהלך כתיבת קטע זה על חדר העבודה של אבא ברחוב בן יהודה הבחנתי שלמעשה איני זוכר כלל שצייר בבית או אפילו את נוכחותו בשנתיים הקודמות, כלומר מאז שגרנו ברחוב החבשים למעט אותה פעם, כאשר לקח אותי לבית הספר ביום הראשון ללימודים בכיתה א' בירושלים. במילים אחרות אבא כאילו נעלם לתקופה של כשנתיים מסתיו 1936 ועד לסתיו 1938. ההסבר העולה על דעתי הוא שמאז שגרנו בחצר בית החבשים בירושלים, היה עסוק רוב הזמן בעיצוב תפאורות ותלבושות לתיאטרון ולכן כמעט שלא היה בבית וגם לא התפנה לציור. עם זאת אני מודע לכך שגם בשנתיים הבאות המשך לעבוד עבור התיאטרון ואף על פי כן מצא זמן גם ללמד תלמידים וגם לצייר בין השאר כמה דיוקנות הזכורים לי היטב. בין אלה את אמא ואת חנה רובינא – שני דיוקנות המתאפיינים באווירה מהורהרת. בנוסף גם שני דיוקנות של המשוררים: האחד יהודה קרני והשני אברהם שלונסקי, שכבר הזכרתי. באשר לתעלומת העדרו של אבא במשך שנתיים קיימת כמובן האפשרות שההצגות הראשונות גזלו ממנו הרבה יותר זמן מאלו שעיצב בהמשך. רמו לעניין זה אני מוצא בציורי התלבושות – כמעט כולן מהשנתיים הבאות: מקיץ 1939 ועד לקיץ 1941. פירושו של דבר שבהצגות הראשונות עבד ישירות עם התופרות ואילו בהמשך יכול היה להסתפק במסירת סקיצה או שתיים, טכניקה שחסכה כנראה זמן רב.

חנה רובינא, שמן על בד, 100X70 ס"מ, 1938.

"מיו" הוא כנראה קיצור שם המשפחה של אילונה מורדכוביץ, שותפה מייסדת של לויבה גולדברג-צפוני. כאשר השתיים הסתכסכו גולדברג פתחה ב-1937, את קפה "אררט", כמעט ממול ברחוב בן יהודה 9. איתה עברו לשם מרבית אנשי חוג התרבות התל-אביבי. "כסית" נסגר ואיני יודע מה עלה בגורלה של מו. גולדברג לעומת זאת שבה ומכרה גם את "אררט" ובשנת 1942 פתחה את "כסית" השני ברחוב דזיינגוף. גם הפעם משכה אחריה את חוג התרבות. אבל "אררט" הצליח לשרוד עוד שנים רבות על אף שבעליו ולקוחותיו התחלפו כנראה מספר פעמים. מכל מקום בשנת 1944 גולדברג מכרה שוב את "כסית" הפעם לחצקל ויינשטיין. כשם שמעטים יודעים על קיומו של "כסית" הראשון עוד פחות יודע על כך שגולדברג ניסתה לפתוח בית קפה נוסף, כשנתיים לאחר שמכרה את כסית, הפעם בצריף ישן ברחוב הירקון (כנראה מועדון "האהל" לשעבר). אבל היוזמה נכשלה בעיקר בגלל התשלובת היהודית שאיפיינה את דזיינגוף – נושא שאחזור לדון בו בהמשך. הצריף עצמו נמכר והפך למועדון לחיילים בריטיים ולאחר מכן לחיילי צה"ל עד שנהרס בשנות ה-1950.

קפה "כסית" הראשון, אברהם שלונסקי עם חברים: ורדינה שלונסקי (אחותו), ישראל זמורה, מירה הורוביץ-שלונסקי (אישתו) ונתן אלטרמן.

בית הקפה "אררט" – אברהם שלונסקי עם חברים: לאה גולדברג, יוכבד בת מרים, לובה גולדברג, ישראל זמורה ומשה ליפשיץ, 1938.

מתקופה זו ברחוב בן יהודה זכור לי שהלכתי, לא פעם, עם אבא ברחוב בעוד שאני הייתי מבקש שיקרא את הכתוב על שלטי החנויות – בקשה שמילא בסבלנות וללא סייג. השאלה המתבקשת כאן האם לא שם לב שאני כבר בן שמונה ולומד בכיתה "ב" ולמרות זאת אני מסוגל לקרוא אפילו מילים פשוטות ביותר? ממרחק זה שבו אני כותב זיכרונות אלה קשה לי לקבל את חוסר תשומת הלב שעדיין לא ידעתי לקרוא. אין מדובר רק בשלטי חנויות וגם לא ניתן לתרץ את המחדל בכך שהמדובר בתפקידה של אמא. אבא הרי ידע היטב שאינה קוראת עברית למרות שלכאורה יכלה לראות שאיני מחזיק בשום ספר ולא כותב בשום מחברת. יתרה מכן האם המורות לא אמרו דבר? או אולי סברו שניהם, אבא ואמא, שהבעיה תיפתר מאליה? – דבר שכמובן לא קרה בכיתה "ב" ולא בכיתה "ג" בשנה שלאחריה, למעשה עד לקיץ שלפני כיתה "ד". יחסו של אבא לנושא זה מפתיע במיוחד לאור הקשר שלו למסורת היהודית לפיה האב הביא האחראי ללימודי בניו. מסורת שקיימת במידה מסוימת כאשר הביא אותי לכיתה א' בירושלים. אבל מכאן ואילך התנער מאחריות ולא רק ביחס אלי אלא כפי שיתברר לימים מכל שאר בניו ובנותיו, בטענה שחזר עליה לא פעם בערוב ימיו: "הנשים הן שרצו ילדים ואבוי לילדים שאין להם אם".

ההליכה עם אבא, ברחוב בן יהודה, מתקשרת אצלי עם הפעמים הרבות שנשלחתי לקרוא לו ממקום מושבו בקפה "אררט" (ברחוב בן יהודה 9) או ממול בקפה "כסית". כאן או כאן הייתי מוצא אותו משחק שח באחד השולחנות הפנימיים. במילים אחרות המדובר מבחינתי על ההיכרות הראשונית עם תופעת או למעשה תרבות, הישיבה בבתי קפה – תופעה שתלווה אותי עד דעיכתה בשלהי שנות ה-1970. "כסית", על כל פנים, זכור לי בזכות מלצרית בשם "מיו" שחיבבתי במיוחד. אותה אישה הגיעה אלינו באחד הימים כשהיא בוכה – מחזה שזעזע אותי היות ולא ראיתי עד אז מבוגר מזיל דמעות, וללא ספק הסיבה שהאירוע נחרט בזיכרוני. איני יודע אם הבנתי אז או שהפרטים התבררו לי בנעורי, כעבור מספר שנים. כך או כך הסתבר שהאישה קנתה את בית הקפה אבל נאלצה לסגור כאשר הלקוחות, כלומר שלונסקי וחבריו עברו ל"אררט".

פרוג (1939-1940)

מבן יהודה עברנו לדירה ברחוב פרוג 24 סמוך למעונות עובדים – בית חדש יחסית בן שלוש קומות, שש דירות בנוסף לדירת מרתף וחזית עם פסי טיח חום מחוספס על רקע לבן חלק. זו גם הדירה שבה אנו עתידים לגור כשנתיים, מקיץ 1939 ועד קיץ 1941, שהיא התקופה הארוכה ביותר מכל מקום שגרתי בו עד כה. מעין הפוגה במסע הנדודים שנמשך ארבע שנים שבהן הייתי בשתי ארצות, דיברתי שלוש שפות שמהן אחת, פולנית, שכחתי לחלוטין. כבר נשלחתי לארבע פנימיות, גרתי בשבע דירות ולמדתי בארבעה מוסדות חינוך שונים. אבל המסע עדיין לא הסתיים והוא עתיד להתחדש ולהמשך עוד שנתיים בשני קיבוצים ושתי ערים נוספות עד שאחזור לתל-אביב. לא ייפלא על כך שבתקופת הפוגה זו התחלתי לזהות את עצמי עם הסביבה הפיזית, עם מכרים, ילדים ומבוגרים; עם צמחים, ריחות ומאכלים מסוימים מאוד ועד הפתיחות לתחומי תרבות המאפיינים אותי עד היום.

השנתיים ברחוב פרוג מתחלקות בזיכרוני, כמו בכל השנים שבהן הלכתי לבית ספר ובהמשך לתיכון, על פי חודשי "החופש הגדול" ו"חודשי הלימודים". במילים אחרות קיץ וחורף שנראו לי, משום מה, כשוות באורכן. אדרבא דווקא הקיץ כלומר החופש נראה ארוך בהרבה בגלל ריבוי הפעילות למרות שבפועל ההפך הוא הנכון. בקיץ הראשון בפרוג עמדה במרכז עולמי ילדה בגילי, בתם של מכרים, ששיחקנו יחד כמה שבועות. רק לאחר מכן החלה החברות עם הילד שגר באותו בית בדירה ממולי ובהמשך עם שאר ילדי השכונה – כולם בני המשפחות שגרו במעונות עובדים. אחת החוויות המרכזיות

הבית בפרגו .

פנינה זלצמן (1922-2006), פסנתר
 יאיר זלצמן (1927-1948), כינור
 קלמן רוזנבלום (1929-1948), חצוצרה
 משה מורביץ (1929-2006), כינור
 אלחנן ברגמן (1929-), צ'לו
 רמי שבלוב (1929-), כינור
 חובב כרובי (1929-2008), עיצוב

אני בן עשר, טוש על נייר, 25.5X21 ס"מ, 1939.

באותו קיץ היה כאשר הלכתי לראשונה לים, תחילה עם אבא ובהמשך לבד, כל שבת, במין תהלוכה של ילדים ומבוגרים לבושי גופיות ובגדי ים שצעדה לאורך רחוב פרישמן מהפרדסים במזרח ועד לחוף במערב. הקיץ הסתיים כרגיל כאשר חזרתי ללימודים באותו בית ספר ועם אותה מורה, עדה בורובסקי, הפעם לכיתה "ג". אמנם לעת זו פרצה מלחמת העולם וקדמו לה "המאורעות", כלומר המרד הערבי, אבל לי אין זיכרונות של ממש ביחס לכל אלה כאילו קרו אי שם, במקומות רחוקים מאוד, כמו המלחמות באתיופיה ובספרד, ללא כל קשר של ממש למציאות היומיומית שלי או של שאר הילדים.

בדומה לפעמים הקודמות גם המעבר, מבן יהודה לפרוג, פרח מזיכרוני. תופעה מסתורית ותמוהה שהרי ככלות הכול מדובר באירוע מרגש, במיוחד לילד; לא כל שכן בהתחשב בכך שמאז שגרנו בבן יהודה כבר ידעתי היטב שהחלפת דירה נקראת "מוחארס", על אף שרק כעבור עשרות שנים גיליתי שהמונח הוא שמו של החודש הראשון בלוח השנה המוסלמי. אותו חודש, שבו נהוג היה להתחיל ולסיים את חוזי השכירות. ידעת אותו שם או מונח נבעה מעשרות העגלות שנועדו בעיקר להעברת רהיטים. אלה נמשכו ברובם על ידי הסבל עצמו – עבודה שהוחלפה עם הזמן על ידי חמורים. בנוסף היו גם עגלות משא רתומות לסוסים, שאנו הילדים רצנו אחריהן בהנאה רבה, במיוחד כאשר האטו במעלה רחוב בן יהודה והצלחנו להתיישב על סרן העגלה, שבלט מאחור, זאת בטרם איים עלינו העגלון עם השוט שבידו – איום, שככל הידוע לי, מעולם לא מומש אבל הספיק כדי להפחיד ולחזק את תחושת הצהלה במיוחד אם רכבנו כברת דרך, אפילו קצרה. בקשר לאותו נושא אבל כשנה לאחר מכן, כלומר בקיץ 1939, הופיע בתל-אביב סוג חדש של סוסים שכוננו "בלגיים". אלה היו אדירי שרירים שנועדו למשוך משאות כבדים ואשר כמותם אני רואה מזה זמן בסרטי היסטוריה על אבירים משוריינים מימי הביניים. אבל חסרונם שהיו איטיים מאוד ולכן לא היה כל טעם לעלות על היצול של העגלות שהיו רתומים אליהן.

איני יודע למה החלפנו דירה כל שנה ולעתים אפילו פעמיים באותה שנה. את המעבר מירושלים לתל-אביב ניתן להסביר בצורך להיות סמוך לתיאטרון שהפך למקור ההכנסה העיקרי של אבא. אפשר שרצה להיות קרוב יותר לשאר משפחתו כולל שני בניו מנשואים ראשונים, שכולם כאן, על אף שמעולם לא הודה בכך. יתרה מכך, לימים התברר שגרו לא הרחק מזירת המרתף ברחוב בוגרשוב ולכן גם שכר אותה. אפשר כמובן לומר כפי שעשתה אמא שהכול נעשה למעני: שמא אדרס בין גלגלי המכוניות בחצר תחנת האוטובוסים בירושלים; החשש מהקרבה ביני לבין הערבי הזקן בדירה שברחוב היורד לשער שכם; בגלל השיטפון במרתף ברחוב בוגרשוב או למען אבא כמו המעבר מרחוב מאפו לבן יהודה והצורך בדירה עם חדר גדול היות והחל לקבל מחדש תלמידים ושוב לכאורה עבורי, כאשר עברנו משם לרחוב פרוג, היות וכאן ניתן היה לחלק את החדר לשניים: חציו בשבילי וחציו לתלמידים עם אפשרות לשוב ולחבר אותו בשעת הצורך. אבל כל אלה הם תירוצים מכיוון שסיבות אלו היו ידועות מראש ואפשר היה לעקוף אותן במעט שיקול דעת. אפילו השיטפון ברחוב בוגרשוב לא היה בלתי צפוי – פגם שתוקן מיד והמקום הושכר שוב ושוב בין השאר לשתי מכרות שלי שניהלו כאן חנות לממכר רהיטים ואביזרי נוי "אקזוטיים" – עד שהבית נהרס כעבור עשרות שנים והוחלף בחדש.

גם הצורך בדירה גדולה לקיום סדנה לא היה הכרחי, ואפשר היה לשכור מקום מתאים. אדרבא אני מתפלל שלא עשה כך, כי יכול היה לשוב ולפעול בחסות ההסתדרות, בטרם עשו זאת האמנים אהרון אבני ומשה שטרנשווס, שקיבלו, לשם כך, אולם במרתף מעונות עובדים ברחוב פרישמן. כאמור המעבר מירושלים לתל-אביב היה כנראה הכרחי אבל לכל השאר או לרובם הייתה אולי סיבה סמויה: אבא לא רצה או לא יכול לשלם את מלוא שכר הדירה. בדרך זו הצליח לחסוך כל שנה כמה תשלומים. אפשר שזו גם הסיבה שאיני זוכר את המעברים, כי הורי בחרו לחסוך ממני את אי הנעימות שמא

אני בן עשר, טוש על נייר, 21X25.5 ס"מ, 1939.

יתעורר ויכוח עם בעלי בתים נזעמים – ויכוח שהיה עשוי להגיע לכדי אלימות. עם זאת לא מן הנמנע שלמעברים היו סיבות שונות מאוד כגון הצורך המתמיד בשינויים כמו גם דחף הנדודים שאפיין את הורי כל חייהם. אפשר גם שהמטרה הייתה לשפר את רמת המגורים ככל שגדלה הכנסתו של אבא בזכות הביקוש לעבודתו כצייר, מעצב תפאורות ומורה.

ייחודה של התקופה בפרוג, שאני יכול להעלות בעיני רוחי כל חדר בדירה, כל פינה בחצר וכל בית ברחוב, כאילו הייתי שם אתמול; כאילו לא עברו מאז שישה עשורים. חלק מהתופעה נובע מכך שאני עתיד להימצא באותה סביבה ולפגוש את אותם מכרים לאורך כמה עשרות שנים – למרות שהיו באמצע הפסקות ארוכות ומזה זמן רב שלא הזדמנתי לשם, אולי מחשש שאווכח שהכול השתנה; שרוב מכרי מאותם ימים כבר נפטרו או שהזדקנו עד שבקושי ניתן לזהותם; שאהיה כאדם זר בתוך נופי הזיכרון שלי עצמי. אין ספק שבפרוג, כמו במקומות קודמים, זיכרון החודשים הראשונים שרוי במעטה של ערפלי בוקר; בין דמדומי שינה ליקיצה, שבהם מתגלים הבזקי מראות ואירועים, שאינם מתגבשים למסכת רצופה. עם זאת, היו כאן כמה גורמים שחיזקו את תחושת השייכות. ראשית הדירה בפרוג ממוקמת במרחק של כארבעים מטר ממול לדירה במאפו. שנית, כאן וכאן הבתים היו בני שלוש קומות ולמרות השוני גם מודרניים, כלומר חדשים מאוד יחסית ובשניהם גרנו בקומה הראשונה הפונה לרחוב. פירושו של דבר חזרה לסביבה מוכרת, על אף שחלו כאן גם כמה שינויים משמעותיים. כך למשל בבור ששיחקתי, כשנה קודם, הלכה והתקדמה במהירות הקמתו של "בית צעירות מזרחי"; גם קבוצת הילדים ששיחקתי אתם נעלמה וצריך היה להסתגל לקבוצה חדשה. לעומת זאת הייתה גם המשכיות מסוימת, כי למדתי באותו בית ספר ועם אותה מורה, עדה בורובסקי, שהיא, כפי שכבר ציינתי, גם היחידה שאני זוכר ואשר אהבתי בילדותי.

"בית צעירות מזרחי" מתקשר אצלי עם אירוע שהוא כנראה הראשון לאחר המעבר לדירה החדשה בפרוג. יום, יום בשעות אחר הצהריים, כאשר פועלי הבניין עזבו את המקום, היינו קבוצת ילדים, רובם דיירי מעונות עובדים, נכנסים לבניין ומפרקים כל דבר אפשרי. הצידוק היה שהבניין מוקם על "מגרש המשחקים שלנו". איני יודע כיצד החלה הפרשה. אפשר שהיה זה לפני שהגעתי למקום קרוב לודאי בחיפוש אחר קרשים להקמת מדורה לקראת ל"ג בעומר – נוהג שנפוץ אז כמו היום, כולל הריגוש ממעשה שהוא אסור ולכן סוד כמוס, במיוחד אם ניתן למצוא בו מעט פורקן ליצר ההרס ולדחף השובבות – בקיצור הרפתקה. לכל אלה יש להוסיף כמובן את הילולת האש המסתיימת תמיד באכילת תפוחי אדמה (ביידיש קארטושקעס) חרוכים, שהוטמנו בחול מתחת לקרשים. מכל מקום החג חלף מזמן וההרס נמשך עד שהוצב שומר במקום. כעבור מספר ימים אותו שומר תפס את אחד הילדים ומשך אותו באוזן עד לאמצע הרחוב. לפתע הילד החל להשמיע זעקות אימים, כי האוזן נתלשה בחלקה ודיממה. השומר עצמו נתקף בהלם. עד מהרה החלו להופיע הורים. איני יודע מה עלה בגורלו של אותו ילד כי לא ראיתי אותו יותר. אבל אין ספק שלאחר מכן לא העזנו להיכנס לבניין שהושלם ואוכלס תוך זמן קצר ואוכלס על ידי אותן "צעירות מזרחי" – נערות שראינו מדי פעם כאשר יצאו, בשעות היום, אל מרפסת הבית או בערב מבעד לחלונות המרתף מקום היו שרות ורוקדות, תמיד את אותו פזמון ובמבטא גרמני כבד: "בין הרים ובין סלעים טסה הרכבת...".

איני יודע מהיכן הגיע הרעיון ש"בית צעירות מזרחי" נבנה על "מגרש המשחקים שלנו". אין ספק שהדבר נכון מבחינת מיקומו בלב אזור מגורים. אפשר שהייתה זו הערה שנאמרה על ידי אחד ההורים – הערה שהתבררה לי ככונה כעבור עשרות שנים. במילים אחרות נעשה כאן כמו במקומות רבים אחרים בעיר, עיוות במטרת השטח. הכוונה הייתה לגינות משחק ופינות ירוקות בתוספת מבני ציבור, כגון גני ילדים. אבל, בודאי שלא מוסד גדול, סגור ומסוגר, בעוד

"בית צעירות מזרחי"

שהגינה צומצמה למעבר מרוצף בין רחוב מאפו לפרוג. למרבה האירוניה אפילו המעט שנשאר כמעבר כמעט ונעלם כאשר נבנה עליו מקלט ציבורי, בעוד שהבניין עדיין עומד שם, כפי שהיה מלכתחילה אלא שהפעם כמעט ללא שימוש; בניין שאיש אינו יכול לגעת בו כי הפך לפיל לבן תחת הכותרת "שמורה אדריכלית" ואילו הגינה לילדים שנלקחה לפני עשרות שנים עדיין חסרה.

למרות שאיבדנו את שטח המשחקים המרכזי עדיין נותרו לא מעט מגרשים פנויים. אבל אלה היו מפוזרים פה ושם וגרמו כנראה להתפצלותה של חבורת הילדים. אפילו קבוצה קטנה מגובשת יחסית כמו ילדי מעונות עובדים התפרקה לשניים. מקצתם, שגרו ברחוב דב הוז, שחקו בדרך כלל במגרש שבין רחוב מאפו סירקין ופרישמן ממערב למעונות – מגרש שנשאר ריק עוד שנים רבות ולא נבנה אלא במהלך שנות ה-1950. קבוצה אחרת נהגה לשחק במגרש ריק מצפון לבית שלי ומול "בית צעירות מזרחי". הראשון היה משופע מדי; השני בור חול, אחד מרבים שאפיינו את הסביבה, ואשר אי אפשר היה לשחק בו מכיוון שעד מהרה התמלא אשפה במיוחד בקונדומים משומשים ובעטיפותיהם, רובם בעלי השם "olla". אמנם לא ידעתי למה הם משמשים וכך קרוב לודאי גם שאר הילדים, למעט שהיו משהו "גס ומגעיל" ולכן נושא לגיחוכים ולצחוק.

השאלה היא למה נמצאו הקונדומים דווקא במגרש זה? האם היה לדבר קשר עם הצעירות שגרו בסמוך? קרוב לודאי שאכן זו הייתה הסיבה ולא למשל רחוב דזינגוף שהיה עדיין רחוב של בתי מגורים עם גינות קטנות בחזית, חנויות ובתי קפה בכיכר ובצמתים כפי שקבעו מתכנני העיר. אבל תכנון לחוד ומציאות לחוד. כיכר דזינגוף התפתחה בעצלתיים וחלקה לא הושלם עד היום כך גם בצמתים. התוצאה הייתה אזורים ללא חנויות למצרכי מזון. הדבר יצר בעיה של ממש באקלים החם של הארץ כאשר עדיין לא היו כאן מקררים חשמליים והקרח נמס מהר מאוד, במיוחד עם מוצרי חלב, בשר ודגים. את אלה צריך היה לקנות כמעט מדי יום – משימה שהוטלה לעתים עלינו הילדים. בנוסף נהוג היה גם לקנות באשראי. פירושו של דבר קשר כמעט אינטימי בין בעלי החנויות ללקוחות. בסופו של דבר, כנראה בליט בריה, צריך היה לאפשר את פתיחתן של חנויות מסוג זה גם ברחובות צדדיים עם קשר מדומה לצמתים. כך ה"צרכנייה" שפעלה במרתף הנפתח לחצר של מעונות עובדים ברחוב פרישמן לכאורה בפינת רחוב פרוג או המכולת בקומת הקרקע של בית חדש שנבנה במגרש הסמוך אלינו, כאילו בהמשך רחוב מאפו.

המגרשים הריקים, על כל צפונותיהם, לא היו אלא מרכיב אחד בעולם משחקי הרחוב. חשובים לא פחות היו קטעי הרחוב והמדרכה ששימשו את הילדים שגרו בסמוך – כל רחוב ומשחקיו וחוקיו. בין אלה משחקים עם שמות כגון דודס שבו מכים כפיס עץ, המונח על הרצפה, במקל גדול: פעם אחת על מנת להרים אותו באוויר ומכה שנייה שמטילה אותו רחוק ככל האפשר. משחק נוסף היה בחרצני משמש שנקראו גוגואים שגם לו פותחו כמה אפשרויות אבל היותר יוקרתי היה בגולות זכוכית שנקראו בנדורות או גילות. עם אלה אפשר היה ליצור אוספים עם ערכים שונים החל מהפשוטות ועד לשקופות כמו גם רגילות וגדולות שנקראו ברומבילות. בנוסף היו משחקים שנועדו לבנות. בין אלה "5 אבנים" "קלאס" או "קפיצה על חבל", אבל יש שגם הבנים הצטרפו אליהם ומעל לכל אלה היו גם המשחקים הכלל עולמיים, כגון "מחבואים", "חמור ארוך", דחיפת גלגל, נסיעה בקורקינט, בסקטים ובאופניים. כמוכן שלא הכול היה ברחוב. במקרה זה של פרוג שיחקנו גם בחצרות של מעונות עובדים על אף שעד מהרה נאסר עלינו להיכנס לשם בשעות המנוחה, של אחר הצהרים.

למרות ההפרדה המוחלטת בין אזורי משחק, אימצנו, למרבה הפלא, ביחד עם ילדים מרחובות אחרים, את המגרש הגדול והשטוח, בדרום מזרח צומת פרישמן ודב הוז (היום פסאג'י דזינגוף) שהתאים למשחקים כדור רגל, הקפות וסתם תחרויות ריצה, אם לא נמצא כדור זה או אחר לחבוט בו. אבל הרחוב אינו רק רחוב, במובן הרגיל של המילה אלא כל המרחב שבחוץ – מרחב שהיו בו ריחות של שפת

בית ארלוזורוב (תיאטרון האהל), רח' בלינסון 6, אדריכל: אריה שרון, 1939.

הים: החול, המים וירוקת הסלעים; ריחות של עגלת התירס הצהוב והחם שנראה כה עסיסי; ריח הפלפל, בפיתה עם הטחינה והחומוס שהופיעו לעת זו ברחובות העיר; ריח החלב כאשר החלבן היה מגיע עם עגלתו ומעביר אותו מכד המתכת הגדול והאפור אל כלי הבית באמצעות ספל מדידה. אבל גם קולות – קולות של קוני בקבוקים או רהיטים ישנים קורא בידיש "אלטע זאכן"; קולות של זגגים ומשחזי סכינים וצלצול הפעמון של עגלת הנפט; קולו של בעל עגלת הקרח שאנו הילדים ליווינו כברת דרך בציפייה שנקבל שברירי קרח קטנים שנפלו מהגוש הגדול כאשר חילקו אותו לחצאים ורבעים. ומעל לכל תחילת האזנה למוסיקה קלאסית בשירה, בכלי נגינה ואפילו קונצרט ראשון של התזמורת בתיאטרון "האהל".

המגרש הסמוך לדירתנו בפרוג, שעליו יבנה עד מהרה הבית עם המכולת, מתחבר אצלי עם ילדה בגילי או אולי צעירה ממני בשנה. המדובר באותה ילדה שכבר הזכרתי כבת של מכרים שאיתה שיחקתי בשבועות הראשונים לאחר שהגענו למקום. המכרים היו סבה ובעלה: האישה שאמא עתידה לטעון שבגלל המלצתה נשלחתי לפנימייה בבני ברק. בדיעבד אני מפקפק באמיתות הטענה היות והידידות בינה ובין אמא נמשכה עוד שנים רבות לאחר מכן. מבחינתי, על כל פנים, פרשת בני ברק הייתה אירוע רחוק, אפילו רחוק מאוד, למרות שבפועל עברו מאז רק שנה וחצי. בשלב זה הטריד אותי יותר שמה של הילדה, אולה, קרוב לודאי ששם זה נשמע להוריה כמתאים ויפה, אבל, לרוע המזל, בפרוג אני ושאר הילדים זהינו אותו עם שמה של החברה שיצרה את הקונדומים המשומשים שמצאנו באותו מגרש. על אף המבוכה, שגרם לי שמה, אין ספק שהרגשתי כאילו הייתה בת דודה או אחות קטנה ואהובה. הרגשה דומה לזו שאני עתיד לחוות רק עוד פעמיים בחיי. עם זאת ולמרות הזיכרון הברור מהשעות ששיחקנו יחד והרגשות שלי כלפיה איני יכול להעלות בעיני רוחי את דמותה, כאילו נמחקו הפרטים ונותרה רק הצללית.

עגלת קרח.

על היחסים בין הוריה של אולה למדתי כאשר ביקרתי פעם אחת אצלם בדירה. המקום היה עמוס חבילות עיתונים קשורים בחוטים. בעת שהייתי שם האב אדם בשם אלפרין, שנראה בעיני גבוה וחסון עלה השולחן והחל לחפש דבר מה בין חבילות העיתונים שאחסן באנטרסול, מעל לדלת המטבח. מכיוון שהיה שם חשוך, הדליק גפרורים על מנת למצוא את אשר חיפש. אשתו נתקפה בבהלה מחשש שתפרוץ דלקה ואילו הוא התעלם ממנה לחלוטין. המחזה היה מביש. הרגשתי כאילו יש קשר בין תגובתו לתחינותיה של אשתו והשם המביך שנתן לבתו, למרות שללא ספק היה מודע למשמעותו, אבל בחר להתעלם מכך – התעלמות שאינה יוצאת דופן אלא בקיצוניותה כי אף אחד מהילדים שהכרתי, כולל אותי, לא אהב את השמות והכינויים הלועזיים ובאוזננו הנלעגים, שנתנו לנו הורינו.

בבן יהודה החדרים היו ערוכים בשורה עם חלונות שפנו לרחוב. לעומת זאת בפרוג לדירה הייתה צורה של מלבן עם מסדרון במרכז, מימין לכניסה, מטבח קטן, אמבטיה ובקצהו חדר שינה. מצדו האחר של אותו מסדרון שני חדרים ומרפסת שהיו מחוברים זה לזה על ידי דלתות זכוכית כפולות, המרפסת נמתחה לרוחב כל חזית הבית הפונה לרחוב. החלק הצמוד לקיר חדר השינה, היה צר מאוד עד שכמעט ואי אפשר להיכנס לשם. מצב זה נוצר, קרוב לודאי כתוצאה מכך, שבאמצע הבית, הוסיפו, במהלך הבניה, עוד חדר עם שלוש דלתות האחת שימשה ככניסה נפרדת המדרגות, השניה התחברה לדירה והקדמית והשלישית לדירה האחורית. במילים אחרות תוספת חדר שיכול היה לשמש לעבודה, להמתנה או קרוב משפחה, כפי שעשו בעלי הבית שגרו מעלינו. אני מניח שפסי הטיח בחום ולבן בחזית הבית והמוסך שעמד ריק וסגור, נועדו לציין את מעמדו של בעל הבית, איש עסקים אמיד ואשתו; זוג ללא ילדים, בעלי כלב בוקסר בשם "דוגי" שכמעט ולא יצא מהדירה ופעילותו העיקרית, מבחינתי, הייתה דחיפת כדור עץ, שנשמע אצלנו כרעם, כאשר התגלגל על הרצפה. כמקובל באותם ימים חלק מהמרתף הוקדש לאחסנה וחולק לשם כך לתאים על ידי מחיצות מרשת ברזל. הכוונה הייתה, כנראה,

נמל תל-אביב, פסטל.

1917-57
-1918

אליקים איזנשטאט
מינה זיסלמן

אמא תופרת, שמן על בד, 15X16.5 ס"מ, 1939.

לספק מקום לחפצים ישנים או למזוודות הענק שליוו את בעלי האמצעים במסעותיהם כארון בגדים נייד. אלא שכאן, כמו בבתיים אחרים, התאים עמדו ריקים למעט פריט או שניים, שלמעשה צריך היה לזרוק אותם. סימן נוסף של יוקרה היה תנור גז לחימום המים בחדרי האמבטיה, שהותקן, על ידי בעל הבית, בכל הדירות קרוב לודאי בגין היותו בעל הזיכיון הארצי לאספקת גז (למיים אמישראלגו).

כל חדר בפרוג והזיכיונות המתקשרים אליו: החל מהמרפסת שבה גידלתי צמחי קטטוס בעציצים קטנים, אבל לא בתשומת לב מרובה. במיוחד לאחר שאחד מהם פרח לפתע בשלל צבעים מרהיבים של סגול וצהוב אלא שלפריחה זו היה ריח מבאיש. המרפסת הייתה גם נקודת התצפית ממנה אמא יכלה לראות, ימינה ושמאלה את רחוב פרוג וקדימה במעלה רחוב מאפו עד רחוב בן יהודה, על מנת לוודא היכן אני וברגע שנעלמתי נהגה לצרוח את שמי "זיאנו... זיאנו..." – סיבה טובה להסתתר ממבטה באחד המגרשים או החצרות, בתקווה שתתיימש ותחדל מהצריחות המביכות. לעניין זה אמרה לא פעם שכל ילד משחק עם אחרים ברחוב במשך זמן קצוב ואילו אני מגיע לשם ראשון, בעוד הילדים האחרים מתחלפים עד שלא נשאר אף אחד ורק אז אני חוזר הביתה. אין ספק שכך עשיתי לא פעם אבל היו לכך כמה סיבות. האחת שהבית שימש גם כסדנה של אבא. אבל, בניגוד לדירה בבן יהודה שבה לא זכור כל קשר עם התלמידים כאן הייתה אווירה של ידידות אבל גם שאסור או רצוי לא להפריע להם. השניה, הפעלתנות הבלתי פוסקת של אמא שלא נתנה מנוח לאף אחד והשלישית מכיוון שלא היה לי מה לעשות בבית: לא משחקים, לא ספרים ולא שיעורי בית מכיוון שטרם ידעתי קרוא וכתוב – נושא כאוב ומביך שאחזור אליו בהמשך.

כבר ציינתי שאחת הסיבות למעבר מבן יהודה לפרוג נבעה מהאפשרות לחלק את החדר "הגדול" לשניים על דלתות זכוכית, כמקובל בדירות היותר חדשות באותם ימים. חלוקה זו הייתה עשויה להיות יעילה יותר אילו יושמה כראוי אלא שהדלתות היו יחסית קטנות ורופפות כך שהסגירה כמו גם הפתיחה היו חלקיים. במילים אחרות, לא ממש חדר אוחד "גדול" או שני חדרים נפרדים. אפשר שהסיבה למעבר הייתה מיקומה של הדירה בבן יהודה בקומה השלישית. פירושו של דבר הצורך של אמא לעלות ולרדת, לעתים עם סלי קניות, מספר פעמים ביום. בנוסף היה גם הנתק ביני ובינה כאשר שיחקתי בחוץ, כלומר ברחוב או בחצרות הבתים, מבלי שידעה היכן אני וככל הזכור לי, מבלי שהעזה לצרוח את שמי ברחוב הומה אדם וחנויות דוגמת בן יהודה – זאת לעומת האינטימיות היחסית של רחוב פרוג ומיקומה של הדירה בקומת הקרקע עם מרפסת החולשת, לכאורה, על המרחב הסמוך לבית. כמוכן שהיו אולי שיקולים אחרים, כגון הפרשי שכר דירה בין רחוב מסחרי מפותח ולכן יותר יקר ויקרתי דוגמת בן יהודה לעומת רחוב פרוג שהיה באזור שחלקו עדיין לא בנוי. ולבסוף אפשר שלא היה זה גורם אחד מסוים אלא השילוב של כמה מהם. בין אלה הקרבה למגורי רבים מחוג התרבות במיוחד ציבור השחקנים ואנשי תיאטרון "האהל" ו"הבימה".

מחצית החדר "הגדול" שנפתח אל המרפסת שימש כסדנה. לכאן באו התלמידים וכאן עבד אבא, על אף שבשנתיים אלו, שבין קיץ 1939 לאביב 1941 צייר מעט מאוד. מתקופה זו זכורה לי תמונת השמן "מראה נמל תל-אביב". במקביל עבד בחמר על שתי הצעות שלא נתקבלו: פסל "החלוץ" ליריד הבין לאומי בניו יורק, ותבליט מעל לכניסה של בנק "ברקליס" ברחוב אלנבי. במילים אחרות החדר היה למעשה "מחוץ לתחום". אין להבין מכך שהרגשתי מנודה או מגורש. כלל וכלל לא. אדרבא, למרות שצריך היה לעמוד בשקט, אהבתי לראות את התלמידים מציירים. לעתים גם אותי והייתי גאה מאוד שאני יודע לשבת בסבלנות מבלי לזוז. היו ביניהם שחיבבתי במיוחד בין אלה את בלה ברעם חברת הקיבוץ גבעת ברנר, שהתפרסמה באותה תקופה בזכות תוכניות רדיו לילדים – אישה שאני עתיד לפגוש כעבור עשרות שנים כאשר הייתה נשואה לאדריכל ישראל לוטן (1913-1997). היה שם אליקים בנו של הפרופסור שמואל אייזנשטאט (1886-1970), מעמודי התווך של הגות השמאל בארץ ומעל

לכל בחור צעיר בשם חיים שינפלד שאבא סבר כי הוא יהיה נציגו בדור הבא אבל לא כך היה הדבר. האיש התגייס לצבא הבריטי ועקבותיו נעלמו עד שפגשתי אותו במשרד השיכון בשנות ה-1960 מקום בו עבד כמפקח בנייה. היו שם עוד תלמידים ששמו זכור לי מהם שהתמידו בדרכם אבל משום מה איש מהם לא זכה להצלחה של תלמידי שנות ה-1920. בין אלה זכורים השמות של מינה זיסלמן, שולה טל, שושנה לוינסון, חנה טברסקי, קליר יניב ושרה ווסקובויניק שהייתה מבוגרת מכולם.

סקיצה לתלבושת עבור "הקמצן", מאת מולייר, תיאטרון "האהלי", דיו על נייר (ביסטר), 18X29.5 ס"מ, 1938.

כאמור שני החדרים הגדולים של הדירה היו מחוברים עם שתי דלתות זכוכית. בקדמי הצמוד למרפסת הייתה, כפי שכבר תיארתי הסדנה של אבא ותלמידיו. החדר האחורי בגב דלתות הזכוכית היה לכאורה שלי אלא אם הגיעו מספר רב של תלמידים וצריך היה ליצור מקום לכולם. אבל, גם כאשר הדלתות היו סגורות ניתן היה לשמוע כל מילה שנאמרה שם כולל האנחות וההתנשמויות האופייניות לחדר רישום. באותו חדר אחורי עמדה מכונת התפירה של אמא ששימשה בעיקר להכנת בגדים שתפרה לעצמה על פי כתב העת הצרפתי "מארי קלייר" (Marie Claire) – בגדים שנראו בדרך כלל קטנים ממידתה וספק אם הייתה זיקה בינם לבין אלה שהוצגו על ידי הדוגמניות באותו כתב עת. נושא התפירה מזכיר את חג ביכורים כאשר כל הילדים נתבקשו לבוא בחולצה לבנה ומכנסי חאקי קצרות. אמא ניסתה בכל כוחה להימנע מכך בתירוצים שונים. אבל אני התעקשתי וסירבתי בתוקף להיות, שוב כמו תמיד, יוצא דופן במיוחד כאשר הבקשה באה מצידה של עדה בורובסקי, המורה שכה אהבתי.

בסגנון של כאילו בלית ברירה, על מנת לעשות כרצוני, אמא התחילה לתפור לי את הבגד על מכונת התפירה שאצלי בחדר. השעה הייתה מאוחרת ואמא המשיכה לתפור כנראה עד הבוקר בעוד אני מתעורר מדי פעם. בסופו של דבר יצא בגד, אמנם קצת עקום ולא בדיוק במידה אבל בכל זאת כנדרש, כלומר חולצה לבנה ומכנסי חאקי קצרות – התחלה ראויה של יום בהיר ויפה. הילדות באו לבית הספר, בשמלות לבנות עם זרי צמחייה על הראש ושרו את "סלינו על ראשנו...". הכול לכאורה חגיגי אבל גם לא אמיתי, במיוחד "הביכורים" שהיו ירקות שנקנו בשוק וכלל לא ברור היה לי מה ייעשה בהם. לפתע תקף אותי מין יצר קנטרני לאכול לעיני כולם את אחד המלפפונים שהיו בסלסילות. מיד קמה צעקה ונשלחתי הביתה מרוצה אבל בו זמנית גם מאוכזב על המאמץ של אמא.

בגדי חג אלה היו למעשה סוג של פשרה. שילוב בין הניסיונות הקודמים של אמא לתפור לי בגדים ולהלביש אותי כראות עיניה והרצון שלי להיות כמו כולם. באותו הקשר מיד עולים בעיני רוחי כמה תלבושות קודמות שכבר סיפרתי עליהן, כגון "בגדי מלח וכובע עם פונפון" בפאריז, "חולצת צמר אדום וז'קט קטיפה אפור" שמעולם לא לבשתי למעט הקיץ הקודם כאשר אבא התעקש לצירר אותי בבגד זה והאחרונה כאשר כבר היינו בפרוג: חליפת גולף, כלומר מכנסי שלושת רבעי וז'קט הכול מצמר אנגלי, שנתפרה במיוחד בתמורה לתמונות, אצל חייט ברחוב נחלת בנימין – חליפה שהרגשתי בה כבתחפושת פורים ביום חול. לשמחתי הבגדים הבאים עבורי נקנו מוכנים והיו בסגנון התלבושת האחידה שהונהגה באותם ימים, כולל וזה החידוש, תחתונים גופיה וגרביים – פריטים שלא ידעתי על קיומם או שכחתי שהיו לי פעם כאלה.

התוצאה המיידית של החידוש הייתה כאשר המורה בבית הספר העמידה אותי משום מה בפינה במקום להוציא אותי מהכיתה, כפי שהיה נהוג כמעט בכל שיעור. באותו יום שכחתי לרכוס את כפתורי המכנסיים. כאשר שמת את הידיים בכיסים המכנסיים נפתחו וניתן היה לראות את התחתונים. המראה שעשע את כל הכיתה ולכן המשכתי בכך עד שסולקתי, כצפוי, החוצה. בנוסף לאותו חג ביכורים זכורים לי מפרוג עוד שני ימי חג: האחד, פורים שבו התחפשתי לשודד "כמו כולם" עם שפם מצויר ועניבת ממחטה אדומה, שחוזקה על ידי לולאה, שהייתה למעשה החלק החיצוני של קופסת גפרורים. השני, הוא ט"ו בשבט שבו הלכנו כל הילדים, לשתול עצי אורן קטנים בקצה המזרחי של רחוב עם השם הסמלי שדרות הקרן הקיימת (היום

בן גוריון). לימים ניסיתי לברר לאן נעלמו כל אותם עצים. מסתבר שהמטרה הייתה "חינוכית" בלבד וכל שנה, למחרת הטקס, העציצים הוחזרו למשתלה. במילים אחרות מראית עין בלבד, כמו סלסילות הביכורים ותחפושות חג הפורים.

החדר השלישי בקצה המסדרון היה אמור להיות חדר השינה של אבא ואמא. אמנם הייתה שם מיטה גדולה יחסית אבל גם שולחן עבודה של אבא שעליו היה מצייר בדיו ובצבעי מים, על ניירות קטנים, את התפאורות והתלבושות לתיאטרון. בעת שצייר נהגתי לעתים לעמוד מאחוריו מוקסם מהתהליך שבו נוצר היש מאין. מאותה תקופה, כלומר 1938-9, זכורה לי סידרה אחת של נופים, גם הם קטנים, בשני סוגי דיו: תחילה בגוון חום כאילו היה צבע מים, כלומר במכחול ובתוספת מים, על מנת ליצור שכבות מבהיר לכהה. בהמשך, על רקע זה, הוסיף את הרישום בדיו שחור בדרך כלל בצפורן אבל לעתים עם במבוק מחודד. בנוסף ובמיוחד הייתי גאה מכך שאבא שיתף אותי בכמה מניסיונותיו לפתח טכניקות, כנראה על פי ספר של מקס דורנר "חומרי ציור" (Dorner 1870-1939, Malmaterial). לצורך זה זכור לי שעלינו לגג עם צלוחיות שמן על מנת לחשוף אותו לשמש. איני יודע אם הניסיון הצליח או לא. אבא על כל פנים לא חזר עליו ולידיעתי גם לא השתמש באותו שמן, כנראה פשתן, שהיה אמור, אולי, להפוך לשמן "פשתן מבושל".

חוויות אלו נטעו בי את תחושת הביטחון שאני מכיר כל קו שצייר מתקופת ילדותי ונעורי עד שגיליתי, כעבור עשרות שנים, כמה רישומים מאותה סידרה, בצבע חום, שבהם אבא צייר את אמא בתנוחות ארוטיות נועזות, המצביעות כנראה על מערכת היחסים ביניהם, שכלל לא הייתי מודע לקיומה, בודאי שלא כילד אבל אפילו לא כמבוגר: מעין הצהרה שבה אבא מבטא את משיכתו לאמא למרות שעברו שנים עשרה שנים מאז נפגשו לראשונה וללא ספק את הסכמתה של אמא שיצייר אותה בתנוחות אלו. זאת בנוסף לעובדה שהרישומים נשמרו ולא הושמדו שיש גם בה סוג של הצהרה על היחסים ביניהם, כמו גם נכונותה לחרוג אתו מכל מוסכמה של תל-אביב הקטנה כפי שעשתה עד כה והיא עתידה לעשות בהמשך.

מרים,

מרים, צבע מים על נייר, 25X34 ס"מ.

מרים, צבע מים על נייר, 35X25 ס"מ.

מרים, רישום, 18.5X24 ס"מ, 1939.

מרים, רישום, 19.3X25 ס"מ, 1939.

מרים, רישום

מרים, רישום.

אני בן עשר, עיפרון על נייר, 18X25 ס"מ, 1939.

אני בן עשר, עט על נייר, 27X34 ס"מ, 1939.

בהקשר של אותו חדר שינה של אמא ואבא זכור לי בוקר אחד שהתכרבלתי במיטה ביניהם ואת החמימות והשייכות לשניהם. אבל, אבא הביע את מורת רוחו בכך שיצא מיד מהמיטה. אפשר שאותה מורת רוח היא שיצרה בי את תחושת הריחוק שלו כלפי אבל יתכן שתרמו לכך עוד שני גורמים. האחד, על דרך השלילה. בניגוד לאמא, שנהגה להרביץ לי אין ספור פעמים, לא נותר אצלי אפילו צל של זיכרון שאבא הכה אותי אי פעם. אין זו שכחה. נהפוך הוא המדובר בזיכרון חד עד כדי כך שבגיל העשרה שאלתי את אמא לפרש התופעה. לדבריה הדבר נבע ממקרה אחד ויחיד שהרגזתי אותו וקיבלתי ממנו מכה כה חזקה שחששה לחיי ומאז נמנע לחלוטין מלגעת בי – מצב שישתנה רק בבחורותי, כאשר התקרבו זה לזה. מכל מקום מבחינתי כילד פירשתי את זאת כסוג של אדישות יחסית לאמא שהתרגזה, הרביצה אבל גם חיבקה ונישקה. הגורם השני מורכב יותר, הידיעה שלאבא יש ילדים אחרים; ילדים שלא ראיתי אותם עד שהגענו לרחוב פרוג. כאן, באחד הימים, כנראה בחופש הגדול, כי הייתי בבית כאשר נשמע צלצול בדלת. מיהרתי לפתוח ולפני עמד ילד בן גילי שביקש לדבר עם אבא. קראתי כמובן לאמא מכיוון שאבא לא היה בבית. אמא הרחיקה אותי מהדלת. דיברה כמה מילים עם הילד שהסתלק מיד. לאחר מכן אמרה לי בהתרגשות שזה היה אחד מבניו של אבא. לימים הוסיפה וסיפרה לי, שביקשה מאבא שהילד לא יבוא יותר, כי לא אמר לה אפילו שלום. אמנם איני זוכר שאירוע זה ריגש אותי במיוחד היות ושמעתי כמה פעמים קודם לכן שלאבא יש שני ילדים מאישה אחרת – קרוב לודאי על מנת שלא אהיה מופתע אם וכאשר אפגוש אותם. אבל, יתכן שאירוע זה חיזק בי את התחושה שיש הבדל בין אמא לאבא ביחס אלי. במילים אחרות הרגשה שבניגוד לאמא אצל אבא איני בן יחיד. מכל מקום האירוע לא חזר על עצמו ולא ראיתי את אותו ילד אלא כעבור למעלה מעשרים שנה.

הדברים שעשיתי באופן ספונטאני באותו חג ביכורים כאשר אכלתי מלפפון ועגבנייה מסלסלות הילדים או פתיחה וסגירת מפתח המכנסיים ("החנות") לעיני הכיתה נבעו קרוב לודאי, מהיותי אחר משאר הילדים. מכאן הרצון לעורר תשומת לב ועל ידי כך להיות לזמן קצר אם לא כמו כולם לפחות במרכז. ההבדל בין התקופה בפרוג כלומר לשנים הקודמות הוא במידת המודעות שהייתה לי לגבי היותי היחיד שהרכיב משקפיים, היחיד שנשאר כיתה ובנוסף גם בן למשפחה שהיא שונה מכל האחרות: רק אצלנו לא היה שולחן גדול, שסביבו אכלו ארוחות ושנו תה עם האורחים; רק לי היה אבא צייר שעבד ולימד בבית; רק אצלנו היו ספרים ובהם תמונות של נשים בערום שילדים באו להציץ בהם; רק אצלנו זלזלו בכל חג ומועד ולשאלה באם יש אלוהים קיבלתי תשובה פסקנית "לא" ואותה תשובה גם לשאלה באם יש מצבים כגון שנהא וקנאה שבהם מותר להרוג. רק אצלנו החליטה אמא, כאשר הייתי בכיתה ג', שמכאן ואילך כולנו נהיה צמחונים, כלומר שלא נאכל לא בשר ולא דגים – החלטה שמרדתי בה כאשר ניסתה לאלץ אותי לאכול כל בוקר דייסה גושית ומגעילה במיוחד, שהייתה עשויה מפתיתי שעורים בתוספת חלב וסוכר (Quaker's Oats). אפשר שבחירה בסוג זה היות וכל קופסא הכילה בזמנו ספל או צלוחית, שהלכו והצטברו עד שיום אחד נעלמו מהבית. בסופו של דבר הגענו לפשרה במקום לבשל את הדייסה יצקה על הפתיתים חלב חם לכאורה כדי לרכך אותם, כמובן בתוספת כף גדולה של סוכר. עד מהרה לא רק שהתרגלתי אלא אפילו אהבתי גם את המרקם ואת הטעם שהזכירו במקצת אגוזי מלך. עם זאת עלי למהר ולהוסיף, כי אותה שונות גם החניפה לי מכיוון שמיקדה אלי את תשומת הלב והעמידה אותי על הגבול בין מי ששייך לכלל ובין מי שמחוצה לו, ובהמשך גם לבחור בצד המתאים לי.

לימים התברר לי מפי אבא שהפנייה לצמחונות נבעה ביסודה מהקושי שהיה לאמא באכילת בשר ודגים. למעשה כל בעל חיים שעדיין ניתן היה לזהות את צורתו בצלחת, כגון ראש דג, צלעות או חלקי עוף. הקושי התגלה לראשונה בפאריז כאשר אמא עברה ליד אטליזים המקשטים את חלון הראווה בראשי סוסים, פרות וחזירים.

כך גם בחנויות שבהן נראו דגים וסרטנים כשהם עדיין מפרפרים ועוד יותר המסורת היהודית של קניית דגים חיים לשבת – דגים שמחזיקים אותם באמבטיה עד להכנת האוכל, כאשר על הנשים מוטלת המשימה להרוג אותם במכת סכין גדול או מערוך. בלית ברירה אמא המשיכה לבשל בשר ודגים עד שהצמחונות החלה מתפשטת במערב כאשר החלו לגלות בהדרגה, משלהי שנות ה-1920, את הויטמינים כמרכיבי מזון הכרחיים לכל בעלי החיים כולל האדם, בנוסף לארבעת "אבות המזון" שבזמני נהגו לשנן אותם בבית הספר: שומנים, פחמימות, חלבונים ומינרלים. אם אני מצרף לעניין זה את העתיד לקרות, כנראה שלא היה מדובר רק ברתיעה מבשר ודגים אלא מעצם הבישול – כל בישול. בשלב זה בפרוג הביטוי היה הצמחונות אולי גם ההחלטה להעביר אותי לבית החינוך בצפון, כי שם הגישו לילדים ארוחת צהרים ובכך הצטמצם עוד יותר הצורך של אמא להיכנס למטבח. לימים, כלומר כעבור כחמש שנים בהיותי כבן חמש עשרה, הפסיקה לבשל לחלוטין והפכה לטבעונית. פירושו של דבר שמכאן ואילך אכלנו בעיקר ירקות, פרות ומוצרי חלב, בכל צורה אפשרית. אם כי עדיין הכינה עבורי, מדי פעם, חביתה ואפילו אפתה מדי פעם עוגת שמרים. זכור לי גם שפעם אחת, לקראת שבת, בישלה תחליף של צמחוני וטעים של דג ממולא, שהיה עשוי מלחם לבן, גזר, בצלים ומעט תבלינים.

אמא ישנה, רישום, 21X25 ס"מ, 1939-41.

נושא האכילה מתחבר כמובן למטבח שהיה למעשה חדרון. כאן הוצב שולחן קטן שלידו אמא הגישה את האוכל בנפרד לאבא ולי – מנהג שהייתי צעיר מדי מכדי להגיב עליו בביקורתיות אבל בכל זאת ציער אותי וזכור לי ששאלתי את אמא מספר פעמים מבלי שקיבלתי תשובה מדוע אין לנו שולחן אוכל "כמו לכולם"? על אף שלימים נקנה שולחן כזה ששימש את אבא עד ליום מותו. מכל מקום, המטבח מתחבר אצלי גם לאחד הדברים שעשיתי שבגללו אמא הרביצה לי בחמת זעם, עד כדי כך שצעקתי חזרה שאם תמשיך אקום ואסתלק מהבית ולא אחזור. כנראה שצעקות אלה הרגיעו אותה במקצת, כי מיד קבענו בינינו מעין הסכם שקיימנו מכאן ואילך: אני לא אעשה דברים שירגיזו אותה והיא לא תרביץ לי יותר. איני זוכר איזה מהתעלולים שלי גרם לאותו משבר – אולי כאשר עליתי על השולחן הקטן במטבח וגיליתי באינטרסול חבילות צמר לסריגה שחתכתי אותה ללא רחמים במספריים. מכאן גם הקשר בין המעשה והמטבח – מעשה שעשיתי ולא יכולתי להסביר או להצדיק אותו בעיני עצמי אלא כשחרור דחף יצרי לחצות קו אדום שגם אמא חצתה אותו במכות שנתנה לי. אבל בהחלט יתכן שהסיבה הייתה אחד המעשים האחרים הזכורים לי, כגון כאשר גירדתי את העיניים באחד הדיוקנות בספר על רמברנדט או כאשר קשקשתי בעפרון בספר "צייד המראות" של ז'ול רנאר שכה אהבתי.

אמא קוראת תווים, רישום, 25X32.55 ס"מ, 1939.

בעוד שלחיתוך הצמר איני יכול להעלות בדעתי שום הסבר הקשקוש בספר של ז'ול רנאר עשוי היה להיות תגובה על כך שהספר נלקח למערכת "דבר לילדים" וכאן תורגם ופורסם אחד הקטעים, עם הרישום הנלווה של פייר בונאר – מעשה שמילא אותי גאווה אבל גם צער, כי הספר הוחזר כולו מודבק לאחר שפורק על מנת להעתיק את התמונה הנלווית. הטענה שהייתה לי כנגד רמברנדט נבעה מכך שאבא אמר לי בתשובה לשאלתי שהוא הצייר הכי טוב שהיה אי פעם. אין לי ספק שהתשובה גרמה לי למפח נפש: הייתכן שתמונות אלו הן שיאה של האמנות? במבט לאחור, התגובה במקרה זה, כמו בקודם, הייתה, אולי, סוג של מחאה או שילוב של כמה דחפים כמו בהמשך, פרוק שעונים על מנת לנסות ולהרכיב אותם מחדש, למרות שידעתי שלא אצליח. אבל, אפשר שאני מנסה להצדיק בדיעבד מעשים של רוע לב לשמו – מעין יצר הרע שתקף אותי מדי פעם בילדותי ולעיתים גם בנערוטי. במילים אחרות מעשים אלה לא היו האחרונים, בהבדל אחד שנוהרתי שלא להיתפס או להסגיר את עצמי גם אם חשדו בי – זהירות שהגבירה פי כמה את דפיקות הלב מהתרגשות.

מבחינתי עצם החלפת הדירה, מבן יהודה לפרוג, בתחילת קיץ 1938, לא הייתה כרוכה במשבר כלשהו הזכור לי. קרוב לוודאי, כי כך

אמא שרה, טוש על נייר, 17X25 ס"מ, 1939.

עשינו כל שנה או עשרה חודשים. הסביבה הייתה מוכרת למדי, כי כבר גרנו פעם בסמוך. בסתיו הלכתי לאותו בית-ספר ולמדתי עם אותה מורה, עדה בורובסקי. אני מניח ששם פגשתי באותם ילדים על אף שלמעט אחד או שניים אף אחד מהם אינו זכור לי. אבא המשיך לקבל תלמידים במקביל לעבודתו כמעצב תפאורות ותלבושות לתיאטרון. בדיעבד ידועים לי פרטים נוספים ביחס לאבא - פרטים שכבר העליתי ולכן אציין אותם כאן בקיצור נמרץ בגין השפעתם על האווירה בבית. כך למשל בחירת תמונה של אבא "ארון הקודש" של בית הכנסת בירושלים על מנת לייצג את אמנות ארצישראל ביריד הבינלאומי בניו-יורק, כמו גם ציור קיר על בד ענק לאותו יריד - מעין המשך לציור הקיר בקולנוע "היכל" בפתח תקווה שביצע שנה או שנתיים קודם לכן, ובנוסף מעל לכל קבלת פרס דיזינגוף שפירושו רכישת תמונה למוזיאון תל אביב, במקביל לספרון של ד"ר קר שווארץ שבו העמיד את אבא בשורה הראשונה של אמני הישוב בארץ. אבל היו גם אכזבות. ביניהן כבר הזכרתי שתי הצעות לפסלים שנדחו. עם זאת העתיד המיידני נראה עם הרבה אופטימיות, לפחות מבחינה כלכלית, כתוצאה מההכנסה הכמעט בטוחה כמעצב וכמורה מבוקש.

העלייה במעמדו והכנסתו של אבא כאמן אפשרה גם רכישת מוצרים ושירותים, בתמורה לתמונות. בין אלה זכורים לי הרופאים שטיפלו בי כגון רופא השיניים ד"ר בינור ורופא העיניים ד"ר פרידמן שהיה גם מבקר האמנות של "דבר", יומון הסתדרות העובדים. בדיעבד מסתבר, כי כך שולם גם עבור הלימודים של אליהו, בנו הבכור של אבא מאשתו הראשונה, בבית הספר המקצועי "מקס פיין" - תשלום שנעשה במקרה זה בתיווכו של אליעזר פרלסון (לימים פרט) שהיה ממונה על פעולות התרבות של ההסתדרות שתמכה באמנים רבים בדרך זו. אפשר שכך שולם גם עבור קייטנה, הזכורה לי לטוב, שהתקיימה מספר שעות כל יום במשך כמה שבועות בקיץ 1940. את המקום ניהל ספורטאי צעיר בצריף בשכונת "מחלול", כלומר על הגבעות המשקיפות לים (היום מדרום לן העצמאות). מכאן היינו יורדים לחוף על מנת להתעמל לשחק ולשחות. לימים התברר לי שהאיש היה יוצא קיבוץ בית אלפא שאליו השתייכה קרובה רחוקה של אמא בשם הלה אניספלד אבל היא סיפור אחר, שאחזור עליו בהמשך.

בתמורה לתמונות נרכשו גם חפצים ששימשו אותנו עוד שנים רבות. בין אלה מכשיר רדיו תוצרת "זניט" עם עינית ירוקה ששינתה גוון, מבהיר לכהה, לסימון איכות הקליטה, כמו גם שתי מיטות על גלגלים, שניתן היה לאחסן זו מתחת לזו עם מזרונים מחולקים, כל אחד לשלושה, על מנת שיהיה לאמא קל יותר להציע אותן בלילה ולקפל אותן ביום - פתרון הכרחי לדירות הקטנות של אותם ימים. ביטוי נוסף לאופטימיות היה ניסיונה של אמא ללמוד זימרה עם שני מורים, שניהם ברלינאים לשעבר: האחד זמר וותיק, טנור וחזן מפורסם בשם הרמן ידלובקר (1876-1953) והשני יוסף רמב"ם, צעיר ממנו בשנים רבות, שהיה מנצח מקהלות מומחה לחזנות, שלימד פיתוח קול והרמוניה. מכל אלה נותרו בזיכרוני שניים-שלושה שירי קיץ של שוברט, שנטעו בי, סבלנות להקשיב, לעתים אפילו בחיבה, לזמרה אופראית, כלומר מעומק הריאות, כל עוד המדובר בקטעים קצרים ובמיוחד ללא הרציטיביים האין סופיים והעלילות המופרכות. בנוסף נותרה מניסיון זה ידידות אמת של רמב"ם הן לאמא והן לאבא ולימים גם אלי, שנמשכה שנים עד מותו של האיש בשנות ה-1960. ראוי אולי להוסיף שלהרמן ידלובקר, הוקדשה לפני זמן לא רב תוכנית רדיו שבה השמיע רם עברון כמה קטעי זימרה שהוקלטו בטרם בואו לארץ. מסתבר שהאיש היה יליד ליטא שהגיע לברלין וכאן זכה להצלחה בזכות קולו, טנור לירי, המשלב בין הצליל הא ופראי החד והרכות האופיינית לחזנות מזרח אירופה.

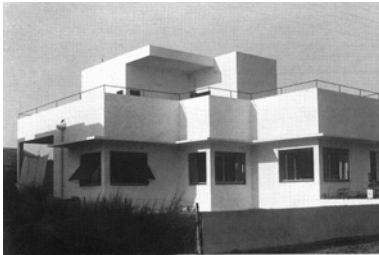
הארץ ויבולה, לוח דקורטיבי, עבור היריד הבינלאומי בניו-יורק, 3.5X113.5 מ', 1939.

האופטימיות והשפע הכלכלי היחסי, לא פסחו עלי וגם אני קיבלתי כמה שיעורי נגינה בפסנתר, שזנחתי מהר מאוד מחוסר סבלנות לתרגל לבד בדירה זרה, בקצה הרחוב, על הפסנתר שהועמד לרשותי, בשעות מסוימות מאוד, ובנוסף ללכת לאחר מכן, בדרך כלל מבלי שהייתי מוכן, למורה שגרה אי שם בצומת שלמה המלך וזמנהוף. יתרה מכן לימים התברר לי שגם הקטעים שבחרה עבורי, כלומר פוגות של י"ס בך או "שירים ללא מילים" של מנדלסון היו מעבר ליכולתו של תלמיד מתחיל. במקביל, כנראה בזכות האופטימיות, נשלחתי תקופה קצרה לשיעורי "ריתמיקה" – מעין שילוב של תנועה וקצב, שהתקיימו, ברחוב שלי"ג, בביתה של גרט קאופמן. מכל מקום אין לי ספק שניסיונות אלה בזמרה, נגינה ותנועה הושפעו בדרך כלשהי גם מהאווירה הכללית של רחוב פרוג. האופטימיות מופיעה לעת זו גם באחד הציורים של אבא שהיו, בדרך כלל, כהים מאוד מאז תחילת שנות ה-1930. הכוונה לתמונה בהירה יחסית המתארת, כפי שכבר סיפרתי, את נמל תל-אביב. הסיבה שאני זוכר תמונה זו, אולי יותר מכל אחת אחרת מאותם ימים, היא שבמקביל אליה קבלתי מעטפה ובה קרטונים להדבקת דגם של נמל תל-אביב – משימה שסיימתי בהצלחה חלקית ביותר. יתר על כן איני יודע ממי ומדוע קבלתי את אותה מעטפה למעט שהייתה מצויה אצל ילדים אחרים. באשר לתמונה של אבא התברר לי לימים, שזכתה לשבחים בעיתונות.

לעומת כל האופטימיות והאמונה בעתיד טוב יותר אמא פגשה לעת זו גם את האיש הפסימי ביותר שהפחיד אותה עד דמעות. הכוונה לרופא אורטופד, שהגיע מגרמניה ופתח מרפאה ברחוב אידלסון. האיש הביא עמו מתקנים שונים ומשונים, שלא אשכח אותם כנראה עד מותי. לאחר בדיקה שטחית למדי האיש קבע שחוט השדרה שלי עקום ולכן עתידה לצמוח לי גיבנת. בנוסף ספק אם אוכל ללכת לאחר גיל שלושים בגלל עקמומיות כף רגל שמאל. על מנת למנוע פורעניות אלו המליץ על טיפול חדשני במרפאה שלו, לפיו יתלו אותי פעם בשבוע עם רתמות עור שיחברו לצווארי ולראשי. טיפול זה היה אמור לישר את חוט השדרה. כמו כן שלח את אמא לקנות מדרסים מיוחדים עם גולת עץ על מנת להכריח אותי לישר את כף הרגל. אין ספק שאמא נחרדה ולאחר שבכתה כמה ימים הסכמתי לנסות ליישם את המלצותיו. אבל עד מהרה החלטתי שמוטב להיות גיבן וצולע בעתיד הרחוק מאשר לסבול עכשיו. לעומת זאת אימצתי ברצון והנאה את שאר ההמלצות של אותו רופא בין אלה להרבות בהליכה בחול שעל שפת הים על מנת לחזק את כף הרגל ובשאר הימים לנעול נעליים גבוהות כי אלה לכאורה ימנעו את הרעת המצב – נעליים שאפשרו, מבחינתי, לשחק טוב יותר בכדור רגל. ומעל לכל אימצתי בהתלהבות את המלצתו להתאמן בהחלקה על סקטים (גלגליות) לחיזוק שאר שרירי הרגלים. מכל מקום אני צדקתי, למזלי, כי בסופו של דבר הגיבנת לא הופיעה ולמרות שלא הלכתי עם מדרסים לא עם גולת העץ ולא אחרים, לא איבדתי את יכולת ההליכה עד לשנות ה-70 לחיי, כאשר החלו קשיים הנובעים מהסתידות עורקים אבל זה כמובן סיפור שונה מאוד.

להחלקה על סקטים (גלגליות) ולהתרועעות על שפת הים היה גם מחיר בצורת פציעות. כך למשל, אחת ההנאות של שפת הים הייתה לדלג על הסלעים לאורך החוף במיוחד באזור שממול לגן לונדון. אבל זכורים לי פעמיים שהחלקתי ונחתכתי ועד היום יש לי צלקות עמוקות למדי בקדמת עצמות השוקיים. גרועים לא פחות היו הפציעות כאשר נפלתי בעת ההחלקה על סקטים בדרך כלל על הברכיים למעט פעם אחת כאשר נפתח לי המצח והובהלתי כולי זב דם למרפאת קופת חולים שהייתה בבניין קטן בפרוג, פינת מנדלי (היום גנסיץ), שאני ושאר הילדים בקרנו בה עשרות פעמים על מנת לטפל בפורונקלים שחזרו והופיעו אצל כולנו. טיפול מייגע שכלל שלושה שלבים: "המשחה השחורה" (אכטיוול) להוצאת המוגלה, "המשחה הצהובה" לריפוי הפצע ולבסוף "המשחה הלבנה" לייבוש העור. עד היום איני יודע מהיכן ולמה היינו כולנו נגועים באותם פורונקלים ולעתים גם שעורות בעין, שנעלמו כלא היו, כאשר עזבנו

את רחוב פרוג בספטמבר 1940. פורונקלים חמורים בהרבה הופיעו לעת זו בגבו של אבא. אלה לא רק שסירבו להעלים בטיפול הרגיל אלא נהיו לחורים שהלכו והעמיקו עד שלבסוף אבא אושפז למספר ימים בבית החולים "הדסה" שהיה בזמנו ברחוב בלפור. ההסבר לתופעה מוזרה ומפחידה זו הייתה שהפורונקלים של אבא היו תוצאה של הרעלת ניקוטין, הסבר תמוה למדי שלא שמעתי כמותו מאז.

איני משוכנע כלל שהפורונקלים היו מכה בלתי נמנעת. לדעתי הבלתי מקצועית התופעה הייתה תוצאה של זיהום. ראשית זיהום מי הים שהתרחצנו בו תחילה על ידי שני מפעלים האחד לעיבוד עורות והשני לצביעת בדים אליהם נוספה בילדותי מערכת חדשה על צינורות הביוב שהורקו לשם. במקביל הלך והחמיר זיהום של המגרשים הריקים בעיר. אבל מעל לכל פשוט לא התרחצנו מספיק ולכן גם נעלמו כלא היו כאשר עזבנו את העיר ועברנו לגבעת ברנר ובמקביל גם התחלתי להתרחץ כמעט יום, יום. מכל מקום הדיבור על רופאים, פציעות ופורונקלים מזכיר לי את החשש של אמא שכל כאב בטן שהיה לי בילדותי עשוי להיות לא פחות מאשר דלקת המעי העיוור. לשם כך הוזמן אלי, פעם אחר פעם, רופא מומחה וידיד המשפחה שקבע לאחר כל בדיקה שאין צורך בניחות, עד שלבסוף נהיינו גם אני ואמא כמעט מומחים לאבחנה בין כאב בטן רגיל ודלקת המעי העיוור – מומחיות שהתגלתה כקריטית, כעבור עשרות שנים, כאשר בתי תמר קיבלה באמצע הלילה כאבי בטן, שזיהיתי מיד כדלקת המעי העיוור. הרופא שטיפל בה עד כה הציע לי טלפוניית לעשות "חוקן" ואילו אני ידעתי שהדבר אסור לחלוטין, ומיד נסעתי לבית החולים. כאן התברר שצדקתי והילדה נותחה. למחרת אותו רופא התנצל על הטעות שעשה לדבריו בגלל השעה המאוחרת. אם לא די בטעות זו למחרת הניתוח התלוננה הילדה על כאבים ברגל – כאבים סירבו לעבור והיה חשש לסיבוכן כלשהו. לבסוף לאחר חקירה ודרישה על ידי רופאת ילדים, שהכרנו לעת זו, התברר שבטעות ניתנה לה זריקה בירך בדיוק במקום שהיה לה בו פרונקל קטן מתחת לעור

גרטרוד קראוס, 1901-1977

בשנה הראשונה בפרוג הייתי מדמה את עצמי לשבלול המגיה לאיטו מהקונכייה ויוצא למסע הכרות עם סביבתו; מעין סימון גבולות עם גיחות לנקודות שונות רחוקות יותר, ברחבי העיר – נושא שאחזור אליו בהמשך: במקביל לתהליך זה, שיימשך עוד שנים רבות, התחלתי ליצור הכרויות עם ילדים ומבוגרים שילוו אותי למעשה חלק ניכר של חיי. בין אלה כמה מדיירי הבית שגרנו בו. הראשון ילד בגילי שנודע בכינוי נני, קיצור של אלחנן, שגר עם משפחתו באותה קומה, דלת מול דלת, אבל בדירה הפונה לחצר האחורית. משם ניתן היה להשקיף לרחוב דזינגוף דרך מגרש שעמד ריק עוד שנים רבות. לכל מקום, ילד זה התאפיין בשלושה סימנים: כלב קטן בשם "נְרִי" שלווה אותו כמו צל; יכולתו לכסוס בשיניו את ציפורני אצבעות רגליו והאופניים שקנו לו הוריו – אופניים שיצרו לא מעט סכסוכים בינינו מי יחזיק את הכלב ומי יעשה סיבוב. אביו של נני שאימץ לעצמו את השם הספרותי הלל אביחנן (ברגמן 1897-1978), זכור כיום בעיקר כמי שחיבר את מילות השיר "שופעות עיניך אור ירוק". בזמנו האיש היה מעורכי כתב עת סאטירי בשם "סיכות". כמו כן עסק בתרגומים שונים ביניהם הליברית של האופרטה "הלנה היפה" מאת ז'אק אופנבאך – תרגום שהוזמן אצלו, אולי, בזכות קשריה של אשתו, כלומר אמו של נני, שהייתה זמרת והופיעה מדי פעם ברסיטלים. כתוצאה מכך, היו גם מיודדים עם מוסיקאים שונים ולכן טבעי היה שיכוונו את בנם, כלומר את נני ללמוד נגינה, אבל לא פסנתר או כינור כמו כל שאר הילדים אלא צילו – מסיבות שהתבררו לי רק כעבור מספר שנים.

בקומת המרתף למעשה קומת הקרקע הפונה לחצר האחורית, מתחת לדירה של הברגמנים, גרו גרטרוד קראוס וחברתה אלזה שהפעילו כאן סדנת מחול שממנה יצאו מרבית רקדניות שני הדורות הבאים – סדנא שהייתה גם מקום משיכה לי ולכל נערי הסביבה, שנהגו לעמוד בחצר בימות הקיץ על מנת לראות את הבנות הרוקדות

משמאל: הכניסה לבית ברח' פרוג. הדירה שלנו משמאל, של דב סדן מימין ושל גרטרוד קראוס למטה במרתף.

יוסף זריצקי 1891-1985

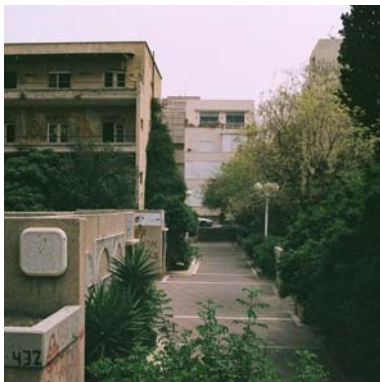
משה שטרנשווס 1903-92

דרך הדלתות הפתוחות הפונות החוצה. אבל אותה סדנא הייתה גם מקור לטרדה לא קטנה לכל שכני החצר האחורית בגלל הנגינה הקצבית שבקעה משם במשך שעות ארוכות. כזכור אבא סיפר לי, כעבור עשרות בשנים, שראה את אמא לראשונה בהפגנה של ארגון בשם "עזרה אדומה". כאשר חקרתי למהותו של הארגון התברר לי שגרטרוד קראוס הייתה היחידה בארץ שהעזה לתת לארגון זה את כתובתה לצורך גיוס תרומות על מנת לעזור לעצירי השמאל שפעלו כנגד השלטונות הבריטיים. גילוי זה מעלה את השאלה באם לא עברנו לכאן בגין קשר כלשהו בין אמא לגרטרוד קראוס. בנוסף אפשר גם שלא נאלצנו לפנות את הדירה כפי שקרה עד כה, בזכות יחסו המיוחד של בעל הבית, שלא גירש את דייריו בגלל שכר דירה שלא שולם בזמן, כפי שקרה, אולי, במקומות אחרים. רמז לכך אני רואה בתמונת "נמל תל-אביב" שרכש מאבא, כפי שגיליתי כעבור עשרות שנים, כנראה בתמורה לחלק מכר הדירה. רמז נוסף הוא שבכל יום שישי הדלקנו את התנור לחימום מי האמבטיה למרות שאני בספק רב באם היו לנו, לגרטרוד קראוס או לברגמנים את האמצעים לכיסוי עלות הגז. אמנם בסופו של דבר עזבנו גם את הדירה הזו אבל, ככל הידוע לי, מסיבות שונות לגמרי.

האפשרות ששכרנו את הדירה ברחוב פרוג בגין הקשר של גרטרוד קראוס ואגודת "עזרה אדומה", היא ללא ספק השערה פרועה למדי שצצה במוחי ללא שום ראיות למעט אותה הערה של אבא. לעומת זאת, אין לי ספק שהדירה בפרוג הייתה ממוקמת בצומת מיוחד במינה: ממולה במעלה רחוב הגליל (היום מאפס), במרחק של כ-200 מטר ניתן לראות את הצייר יוסף זריצקי מנקה ומטפל בחצר בית הדירות שהיה בבעלותו. כ-50 מטר מצפון נבנו בתי המגורים של אנשי "הבימה". במרתף "מעונות עובדים" מדרום באותו מרחק הייתה סדנת הציור והפיסול של אהרן אבני ומשה שטרנשווס. באותם מעונות עובדים פינת פרישמן גרו משה הלוי, מנהל תיאטרון "האהל" ואשתו השחקנית לאה דגנית. בצמוד אלינו, עדיין במעונות עובדים, גר דב סדן (שטוק). העורך הספרותי של "דבר" ולימים פרופ' לספרות יידיש באוני' העברית בירושלים. אבל בין הבולטים ביותר ברחוב, בגין זקנו הלבן והארוד, היה יעקב זרובבל (וייתקי) ממנהיגי "פועלי ציון שמאל" (לימים מפ"ם). לא ייפלא על כן שכאן ברחוב דיזינגוף 117, מצפון למגרש הריק בגב הבית שגרנו בו יפתח מחדש, בשנת 1942, קפה "כסית" על ידי אותה גברת ליובה צפוני (גולדברג) שייסדה ומכרה אותו ברחוב בן יהודה – נושא שכבר דנתי בו ואולי עוד אחזור אליו בהמשך.

מרחב משחק

תחילת ההיכרות שלי עם הסביבה, כולל הגיחות למקומות שונים, שהתרחשה בתקופה השניה בפרוג, אינה ייחודית. אדרבא, כפי שידוע לי כיום, היא מאפיינת ילדים רבים בין גיל תשע לעשר. היוצא דופן היה המסע שלי ממרכז בני ברק לרחוב מאפו, שערכתי כשנה וחצי קודם לכן בהיותי כבן שבע. פירושו של דבר שכבר אז יכולתי למצוא את דרכי במרחב העירוני. עם זאת אני מבחין בהבדל שבין שני השלבים: בין יכולת שהיא חוש התמצאות בשטח שליוותה אותי כל חיי ובין מודעות לקיומו של "מרחב המשחק שלי" הכוונה לאותו שטח מחוץ לבית שבו הרגשתי כאילו היה המשכו של הבית. בפרוג זכורים לי אפילו השלבים שבהם שטח זה הלך והתרחב על אף שנשאר תמיד בטווח ראייה או שמיעה, כלומר מצומצם למדי, שלא עלה על כ-50 מטר לכל כיוון. השלב הראשון נמשך מספר חודשים. באותה תקופה הצטרפתי אמנם פעם או פעמיים לילדים שנכנסו והתפרעו ב"בית צעירות מזרחי" כאשר היה עדיין בתהליך בניה. אבל רוב הזמן שיחקתי לבד עם אולה, גם בגלל שמה שגרם, כאמור, לגיחוכים וגם בגלל היותה ילדה בעוד שכולנו היינו בגיל ובתקופה שבהם נשמרה הפרדה כמעט מלאה בין בני לבנות. ההשתלבות שלי עם שאר הבנים ברחוב, כלומר בלי אולה, מתחילה לאחר פרשת הילד

המעבר בין מאפו לפרוג. מצד שמאל "בית צעירות מזרחי", ממול רואים את הדירה שלנו בפרוג.

שנקרעה לו האוזן כאשר נתפס על ידי השומר. מכאן ואילך הייתי חלק מהחבורה אבל במידה מסוימת גם מחוצה לה, כפי שהיה כנראה גם נני שגר בדירה מולי. הסיבה לכך הייתה, כי שנינו, בניגוד לשאר הילדים לא גרנו במעונות עובדים. אמנם מדובר בעיקר בתחושה, אולי, מפני שדברים לא הגיעו אף פעם עד כדי עימות של ממש. אבל עם זאת, כנראה, שהייתה אצל שנינו וללא ספק אצלי, נטייה לשחק בעיקר מול הבית והרחקתי דרומה לקטע שבין מעונות עובדים רק כאשר הצטרפו ילדים שגרו "שם".

(חזית מערבית, לרח' פרוג)

מבט אל החצר הפנימית.

אותה תופעה של נתק והתחברות קרתה כאשר הצטרפו לחבורה ילדים שגרו במעונות עובדים ברחוב דב הוז. לפתע מצאתי סיבה לשחק גם ברחוב "שלהם" או במגרש החול הגדול שמאחורי המעונות "שלהם" – אותו מגרש שנהגתי לשחק בו בחופשיות רבה כאשר גרנו ברחוב מאפו פינת דב הוז. אמנם שיחקתי גם בחצר המרכזית של מעונות העובדים אבל לא עלה בדעתי להיכנס לשם אלא אם כן הלכתי ל"צרכנייה" שהייתה שם או בחברתם של הילדים שהתגוררו מסביבה. הבדל נוסף לא פחות משמעותי, נבע מכך שלמדתי בבית ספר אחר מכל שאר הילדים ברחוב, שלמדו ב"תל נורד או" ואילו אני במקום שנקרא משום מה "סניף תל נורד או". למרות שלא היה כל קשר בינינו מנקודת הראות שלי כתלמיד. איני יודע מהיכן הגיעו לכאן התלמידים או כיצד הוחלט מי ילמד בתל נורד או ומי ב"סניף", אבל אף אחד מהם לא גר לידי לא בפרוג ולא בשנה הקודמת כאשר גרתי בבן יהודה. כתוצאה מכך היו לי למעשה שלוש קבוצות של חברים האחת שפגשתי ברחוב. השניה נני שגר באותו בית כמוני, כולל חבריו, למעשה הילדים של מכרי הוריו, שלמדו כמוהו נגינה והשלישית ילדים, למעשה רק שניים, שהכרתי בבית ספר – האחד שדיבר צרפתית וכבר סירפתי עליו והשני מכר חדש שעליו ארחיב מעט את הדיבור בהמשך.

לעניין "מרחב המשחק" ראוי אולי להוסיף אבחנה במבט לאחור. הכוונה, בין השאר, גם לסוג של "משחק מחבואים" שניהלתי עם אמא, קרוב לודאי כמו שעשו ילדים אחרים. כך למשל, יכולתי לשחק במגרש הריק שליד הבית מבלי שאמא תראה אותי או תדע היכן בדיוק אני נמצא, בעוד אני שומע אותה כאשר קראה לי הביתה. בדרך זו הייתה לי לכאורה הבחירה בין ההתעלמות, כפי שעשיתי בדרך כלל וההיענות רק כאשר הקריאות הפכו לצווחות של ממש – בגלל הידיעה שאני שומע אותה אבל מסרב להגיב. על נושא זה אמא אמרה לי שאחד הימים שכל הילדים משחקים ברחוב שעה או שעתיים ואילו אני מגיע לשם עוד לפני שהגיע הראשון ועוזב לאחר שהאחרון הלך הביתה. הייתה בכך מידה רבה של אמת. עם זאת לא רק הילדים האחרים עניינו וגם לא רק "המשחקים" אלא התחושה שבחוץ, ברחוב, "קורים דברים". דוגמא לכך היה הוטרניר ד"ר וולף שגר במעונות עובדים כשתי כניסות דרומה מאתנו. לכאן הביאו כל מיני בעלי חיים פגועים ביניהם המרגש ביותר היה סוס רתום לעגלה שהיצול חתך את צד בטנו. הרופא קשר את האוזן בחבל בכל כוחו ולאחר מכן תפר את החתך. כאשר שאלתי למה עשה זאת הסביר לי בסבלנות שכאשר יש כאב בשני מקומות הגוף מתבלבל וכך יכול היה לתפור את החתך ללא הרדמה. מאותו וטרניר למדתי גם שמות הגזעים של כלבים למשל שהכלב של נני היה קרוב רחוק של הסוג הנקרא פינצ'ר והכלב של בעל הבית היה בוקסר, פירושו של דבר, שבניגוד למראהו הזועף והריר הנוזל מפיו ללא הרף, היה חית בית חביבה למדי. בו זמנית, כמובן שגם אני שיחקתי, כמו שאר הילדים, בכל אותם משחקים שכבר תיארתי – משחקים עונתיים, שהתחלפו כאילו מכוחו של צו מסתורי.

מקיומו של "מרחב משחק" הסמוך לבית אין להבין שלא הייתי מודע גם למרחב גדול יותר שהוא גבולות העיר. אלה הצטיירו בעיני בין הים ממערב והאזור המכונה היום רחוב אבן גבירול ממזרח שלאורכו הייתה המושבה הגרמנית שרונה (היום הקריה), הכפר הערבי סומייל (פינת ארלוזורוב) שניהם בשולי או מחוץ לעולם ילדותי, כפי שהיו השטח שמעבר לנחל הירקון בצפון והשכונות הדרומיות שהשתייכו

ליפו, כולל כמובן יפו עצמה. בגבולות אלה הרגשתי כבן בית המכיר את רוב השטח: את הרחובות הראשיים הרצל, נחלת בנימין, אלנבי, בן יהודה ודיזינגוף; חלק לא מבוטל של הרחובות המשניים בסביבת הדירות שגרנו בהן; את כיכר "דיזינגוף" שעדיין נראתה שוממה; את כיכר "מוגרבי" שהייתה מעין מרכז תרבות עם שני בתי קולנוע, בתי קפה ותיאטראות; את כיכר "מגן דוד" שבה ניתן היה לשכור עובדים ועובדות לכל מטרה ואת כיכר המושבות שהייתה למעשה הצומת המסחרי ראשי של תל-אביב ויפו. הכרתי כמובן גם מקומות נוספים, מושכים במיוחד, דוגמת "גן החיות" של מרגולין ברחוב הירקון סמוך. מדרום לגן לונדון. כאן ניתן היה לראות קופים אבל בעיקר את התוכי ששר בקולו הצרוד "ואלנסיה טרה לה לה לה לה לה" – מופע שהצחיק כל פעם מחדש. הרחק בצפון היה אזור "פריד המזרח" שעמד שומם למעט אצטדיון המכבייה שהתנהלו בו משחקי כדור רגל. לכאן נמשך כל שבת טור ארוך של חובבי ספורט שהלכו לכל אורכם של אלנבי ובן יהודה. לאלה יש להוסיף את מטבח הפועלים ברחוב ברנר ואת שוק הכרמל – מקומות שהלכתי אליהם עם אמא, בין אלה גם חנות נעלי "פיל", בכיכר "מגן דוד", שנכנסנו אליה לכאורה לקנות נעלים, אבל למעשה, לפי בקשתי, על מנת למדוד את התאמת הנעל לרגל באמצעות מכשיר שיקוף שעמד שם – חוויה שכבר התנסו בה כל הילדים שהכרתי. לאחר מכן הלכנו לחנות נעלי "באטא", שהייתה ממוקמת בסמוך במורד רחוב אלנבי. אבל גם מכאן יצאנו ללא נעלים, עד שבסופו של דבר אמא הזמינה אותן אצל הסנדלר שעבד עוד שנים רבות לאחר מכן, בצריף קטן ברחוב פרישמן פינת דב הוז – נעליים ששנאתי מיד, לא כי היו גבוהות, כפי שציווה הרופא האורטופד, דווקא פן זה נראה לי סביר אלא מפני שהיו גדולות מדי, על מנת שאנעל אותן מספר שנים, בעוד שאני עשיתי ככל יכולתי להיפטר מהן על ידי בעיטות ושאר מעללים כך שנראו תמיד עלובות ובלויות, בתקווה שיקנו לי חדשות. אבל ללא הועיל ונאלצתי ללכת בהן עוד כשנתיים, כי בינתיים פרצה המלחמה ונעליים נהיו מצרך נדיר למדי.

בין הילדים שפגשתי במסגרת הלימודים בבית ספר זכורים לי, כפי שכבר ציינתי, רק שניים: האחד בכיתה "ב", שכבר ספרתי עליו, ואשר כמוני דיבר עם אמו צרפתית. אבל כעבור שנה כלומר בכיתה "ג" והמעבר לפרוג התרחקנו זה מזה, אולי מפני שהחליף בית ספר. עם הילד השני התחברתי בכיתה "ג" והייתי מבקר מדי פעם בביתו, למרות שגר בשכונה אחרת ממערב לכיכר דיזינגוף; שכונה שהייתה במרחק של למעלה מ-300 מטר מהדירה בפרוג. במילים אחרות מחוץ לתחום המשחק שלי ולא היה עולה בדעתי להסתובב שם אלמלא התיידדנו. אבל גם איתו נותק הקשר. הפעם, ללא ספק, מפני שבכיתה "ד" למדתי בבית ספר אחר. עם זאת, גם איתו כמו עם דובר הצרפתית התראיתי מדי פעם ברחוב במשך עשרות שנים למרות שלא ידעתי במה עסק בבגרותו או אולי שכחתי. מה שזכור לי בבהירות רבה הוא הבית שגר בו – אחד מרבים שנבנו בסגנון כמעט זהה באותה סביבה. המדובר בבית בן שלוש קומות מעל לקומת עמודים – קומה שבחלקה האחורי שתי דירות קטנות או אחת גדולה ואולם כניסה לא גדול. בחציה הקדמי של אותה קומה גינת נוי המתחברת עם החצר הקדמית עד לגדר נמוכה, בדרך כלל מאבני וכוורכר, המפרידה בין הבית למדרכה. ממרחק הזמן קשה לי לקבוע מה היה יחסי הראשוני לאותו סגנון מסוים שפשט בכל העיר.

כפי שצינתי בקשר למעבר מבוגרשוב למאפו וכדאי לומר זאת שוב: כבר אז, בגיל שש או שבע, ידעתי להבחין בין חדש לישן כמו גם בפרטים מזהים בית אחד ממשנהו. לעומת זאת כלל לא בטוח שהייתי מודע לתופעת הסגנון, כלומר מאפיינים משותפים כגון "בתים עם קומת עמודים" וכדומה. כעבור מספר שנים, בגיל התיכון, שעשעו אותי הגינות המטופחות בחציה של קומת העמודים, במיוחד במקומות שבהם נבנו שם בריכות ומזרקות, לעתים עם דגי זהב. בשלב זה, כל בתי תל אביב, נראו לי כקוביות עם מרפסות. לרושם זה תרמו כמה גורמים. אחד מהם הוא חזיתות הבתים. בדרך כלל יש

עצי השקמים ברחוב המלך ג'ורג'.

חצר בקומת העמודים.

הבדל מסוים, לעתים ניכר, בין חזית קדמית אחת לשניה. אבל לעומת זאת הצדדית, זו הדומיננטית להולך ברחוב, הן כמעט זהות לחלוטין: אותם ארונות אוויר, אותם חלונות קטנים של חדרי רחצה ובתי שימוש ואותו סבך של צינורות חשמל, מים וביוב חשופים – זהות הקיימת גם בין החזיתות האחוריות: כולן עם אותן מרפסות וגימור בטיח חלק ולבן. יתר על כן דווקא האחוריות הן שקבעו במידה רבה את מראה העיר בגין ריבוי המגרשים הריקים שחשפו אותם. גורם נוסף שהיה חסר באותם ימים הם העצים למעט בודדים כגון השקמים ברחוב המלך ג'ורג' שצוירו על ידי כל אמן תל אביבי המכבד את עצמו. כך גם השקמה הגדולה בגב תיאטרון "הבימה" שהייתה מקום התכנסות לתנועות הנוער או חורשת האקליפטוסים בצומת בוגרשוב וטשרנחובסקי.

בבגרותי, לאחר לימודי האדריכלות, התחלתי, כצפוי, להבחין בפרטים הקטנים המבדילים בין בית לבית ובמקביל להצטער על ההזנחה של אותן גינות ועוד יותר כאשר, בשנות ה-1970 הפכו את כל החצרות הקדמיות למשטחי חניה למכוניות. לעת זו התחלתי לשים לב גם למאמץ שהושקע בפרטי אולם הכניסה: ציפוי שיש איטלקי מסוג טראוורטין (Travertine); דלתות וחלונות זכוכית עם מסגרות עץ אלון, תיבות דואר מעוצבות מנחושת ולעתים מערכת "אינטרקום" – אותה תשומת לב שהוקדשה גם לחזית הבית: מרפסות עם מעקות בנויים המשלבים ברזל, זכוכית ועציצים לגידול צמחי נוי ולבסוף ציפוי טיח בכמה סוגי גימור: חלק, מחוספס ומותז ובכמה גוונים של חום, בז' ולבן. כאשר כתבתי שסגנון חצי קומת העמודים פשט בכל העיר היה ראוי לציין כי על פי הידע שהגיע אלי יחסית מאוחר, כעבור כארבעים שנה, אותה שכונה הייתה הראשונה שבה התחילה הבניה בסגנון זה כתוצאה מתקנה חדשה שבגינה המאמץ נהיה כדאי למרות שהדבר ייקר במקצת את הבנייה. הכוונה לתוספת של שתי דירות קטנות בחציה האחורי של אותה קומת עמודים. יתר על כן, מבחינה עירונית, אין לי ספק שהתקנה שיפרה ללא היכר את מראה הרחוב. במקום גינות קטנות בין הבית לקיר החצר – חלל מורחב משמעותית. אמנם ניתן לטעון, כי בחלק המוצל מתחת לעמודים כמעט ולא ניתן היה לגדל מחייה למעט סוגים מאוד מסוימים של שרכים. אבל אין ספק שהדירה או שתי הדירות הקטנות שנוספו כאן שמרו על הקשר המסורתי בין הבית לקרקע וחשוב לא פחות המגע בין הדיירים לרחוב – מגע שפירושו שליטה מסוימת או לפחות בקרה על התנהגותם של ילדים ואפילו מבוגרים במרחב הציבורי, כלומר הרחוב.

אני מניח שכל המאמץ שהושקע בחזית, הפונה לרחוב, אולם הכניסה, הבריכות והמזרקות בחצר הקדמית, נועד לשכנע את הדיירים לשלם שכר דירה גבוה יותר. איני יודע מי יכול היה להרשות לעצמו לגור בבתים אלה ולמעשה גם לא הכרתי את אותן משפחות עד שהגעתי לתיכון ואלה שהכרתי גרו בקומות היותר זולות. העליונה, הקרקע או המרתף הפונה לחצר מונמכת, כפי שהייתה הסדנה של גרטרוד קראוס בפרוג והדירה שבה גרה משפחתו של אותו ילד – דירות שרובן משמשות כיום כמשרדים, גלריות או מחסנים. זאת ועוד כילד ספק אם עניין אותי לדעת שהחצרות המונמכות היו למעשה בורות שמהן נכרה החול על ידי מפעל לייצור לבנים בשם "סיליקט". המפעל אמנם עבר לחולות ראשון לציון אבל הותיר אחריו בסמוך לביתו של אותו ילד בניין גדול שומם ומאיים, עד כדי כך שכילדים אפילו לא העזו להיכנס פנימה והסתפקו בהצצה, דרך חרכי השערים הנעולים, אל תוך החללים המושכים ומפחידים בריקותם – תחושה שאני מוצא בסדרת הדפסי "בתי הסוהר" של פיראנזי כמו גם ברקע של עשרות סרטי פעולה שמטרתם ליצור מתח וחרדה. אין ספק בלבי שבנין זה, שעמד שם עוד שנים רבות (היום "בנין כלל"), היה אחת הסיבות לכך שתמיד שמחתי לבוא ולבקר אותו. סיבה נוספת הייתה קרוב לודאי עיסוקו של אביו: נהג אוטובוס בחברת "אחוד רג"ב" שיצא מתחילת שדרות רוטשילד בתל-אביב והגיע עד לרמת גן ובני ברק. למען האמת איני זוכר איך קרה שבאחד

Giovanni Battista Piranesi
1720-78.

הימים הגעתי לאותה תחנה ראשונה בשדרה. לעומת זאת זכור לי שהזמין אותי לעלות לאוטובוס, שהיה כמעט ריק. כך הגעתי לנן עם נדנדות על גבעה בגב רמת גן. כאן הייתי אמור לחכות לו עד שיחזור. כנראה מהמשך הנסיעה לבני ברק. בינתיים עליתי, להנאתי, על הנדנדות אלא שבמעבר מהאחת לשניה נתפסו לי המכנסיים במסמר ונקרעו לכל אורכם. כך נשארתי נבוך ומבויש עד שחזרתי הביתה, מכיוון שלעת זו עוד טרם קנו לי תחתונים.

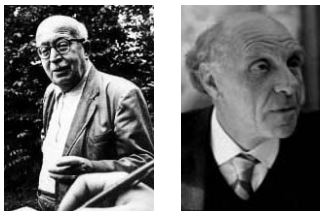
היציאה מגבולות "מרחב המשחק" לא הצטמצמו בגיחות לכיוון בניין "סיליקט" הנטוש או הנסיעה לרמת גן. היו גם ימי קיץ על שפת הים. תחילה, עם אבא כפי שצינתי ובהמשך לבד. יתר על כן לפחות בפעם הראשונה, עם אבא. אני בספק אם אמא ידעה שאני עושה זאת היות ובניגוד לאחרים לא לבשתי בגד ים אלא בגדים רגילים. פירושו של דבר גם שלא התרחצתי, אלא עסקתי, בעיקר, בדילוגים מסלע לסלע – משחק שהיה חביב עלי ועל ילדים אחרים שהצטרפתי אליהם. כאן גם החלקתי ונחתכתי בקדמת עצם בשוקיים ובברכיים – לא פעם ולא פעמיים כפי שכבר סיפרתי, למרות שאלו לא מנעו בעדי מלחזור על כל אותם מעשים וסיכונים כאילו לא קרו. ראוי להוסיף שאותה פעם שאבא לקח אותי לים הייתה יוצאת דופן כי לא הוא ולא אמא ולא ההורים של שאר הילדים שהכרתי, נהגו ללכת לים; כאילו היה אזור שמחוץ לתחום, מקום שהולכים אליו פעם בשנה או שנתיים. אבל, לא הם אלא אנשי המעמד הבינוני, כלומר הבורגנים בעלי האמצעים. אותו ציבור שנסע למעיינות מרפא, להחלקה על השלג בשוויץ או בהרי הלבנון, לרכיבה על סוסים, שיחק טניס ועוד מיני עיסוקי פנאי.

למעשה נדיר היה שאבא בכלל לקח אותי למקום כלשהו ואם צריך היה, המטלה תמיד נפלה על אמא. כך למשל, למרות שעבד מספר שנים בתיאטרון זכורים לי רק שני ביקורים מאחורי הקלעים. הראשון היה באולם המרתף של קולנוע מוגרבי - אולם ששימש בו זמנית את תיאטרון "האהל" ואת "הבימה", על אף שלא ראיתי שום הצגה לא כאן ולא בשום תיאטרון אחר עד שהייתי בגיל התיכון, אבל זה כמובן סיפור אחר. מביקור זה זכורה לי דלת ברזל גדולה ברחוב פינסקר שדרכה נכנסו לחצר אחורית צרה מלאה בקלעים שנראו לי ענקיים. אלה עמדו שם חשופים ועד היום מטרידה אותי השאלה מה עשו כדי להגן עליהם בחורף בימי הגשם – שאלה שכנראה תישאר ללא מענה, היות ואיני יודע אם יש את מי לשאול. חוותי הקלעים ובמיוחד האפולולית בגב הבמה עם המנופים והחבלים הותירו בי רושם עמוק; מעין תחושה של שותפות בסוד העשייה. אין ספק שבאותו ביקור נטמן בי גרעין האהבה לתיאטרון והתרגשות ממופע שתלווה אותי שנים ארוכות ואשר תהפוך לימים גם יסוד לביקורתיות ולחוסר סבלנות, כלפי מה שנראה בעיני כהתמצה או שטחיות.

הביקור הראשון בתיאטרון ביחד עם אבא מתקשר לאירוע נוסף שקרה בדרכנו חזרה הביתה, דרך רחוב פינסקר. כאן עברנו ליד בית עם חצר שהייתה נמוכה מהמדרכה שישבה בה קבוצה של שלושה ארבעה מבוגרים ביניהם אחד זקן. אבא דיבר אתם כמה מילים ולאחר שהתרחקו אמר שאותו זקן היה אביו כלומר סבי. לכאורה אירוע חסר משמעות אלמלא תחושת הרטט העמום שהרגשתי עוד שנים רבות כאשר עברתי ליד אותה חצר – תחושה שלא חלפה עד שנפגשנו לפי בקשתו לחגוג ביחד את הפסח בשנתיים האחרונות לחייו, כשלוש או ארבע שנים לאחר מכן. תחילה סברתי שאותה גגישה לא הייתה מקרית אלא נעשתה במכוון. אבל כיום אפשרות זו נראית לי רחוקה, מאחר שהתברר לי שהאיש גר אמנם באותו אזור אבל ברחוב אחר. במילים אחרות גגישה שהייתה מחייבת תיאום מתוחכם מדי אבל מי יודע, שהרי הכול אפשרי.

הביקור השני מאחורי הקלעים קשור להצגת "האנוסים" ב"הבימה" שאבא עיצב בה את התפאורה והתלבושות. הקושי במקרה זה נובע מכך שההצגה הועלתה בשלהי שנת 1938, כאשר גרנו

מקס צוויג (Zweig 1892-1992), עלה לארץ מיד עם פלישת הגרמנים לאוסטריה, בשנת 1938, בהיותו כבן 46. אין ספק ש"האנוסים" היה אירוע יחיד במינו בזכות הצלחתו: לא רק, כאמור, 50 הופעות בשנה הראשונה אלא ועוד כ-30 בשנים הבאות. אבל הצלחה זו לא חזרה על עצמה עם המחזה הבא "שאלו" שהועלה בה בימה בשנת 1946. מכאן ואילך הלך ונשכח שמו למעט החוג הקטן של המקורבים לתרבות הגרמנית ביניהם חברו ובן דורו האדריכל ומעצב הפנים פאול אנגלמן (Engelmann 1891-1961) שעלה לארץ בשנת 1934 – אדם הזכור כיום רק בזכות בנין אחד: בית אחותו של ההוגה הידוע לודוויג וינגשטיין – תכנון שלדעת רבים מבטא את רעיונותיו של וינגשטיין עצמו.

אנגלמן נפטר בהיותו בן 70. מקס צוויג לעומת זאת המשיך לחיות עוד שלושים ואחת שנים עד מותו בשנת 1992 בהיותו בן 100. הבאתי מקצת סיפורו של צוויג כדוגמה לחיבורים בין אנשי חוג התרבות בארץ, שהסתעפו כמו נימים לכל עבר. באותו הקשר עולים בזיכרוני עוד שני שמות: האחד, הוא הסופר ארנולד צוויג שגם הוא עלה לארץ עם עליית הנאצים לשלטון, וחי בחיפה. כאן היה פעיל בחוגי השמאל של דוברי הגרמנית. זכור לי שאבא נסע לפגוש אותו בשנות ה-1940 קרוב לודאי במסגרת הליגה ליחסי ידידות עם בריה"מ. לעת זו גם צייר סקיצה קטנה של דמותו בצבעי שמן – איש רזה מטושטש במקצת.

ארנולד צוויג (Zweig 1887-1968), כמו מקס צוויג ופאול אנגלמן, התפרסם בעיקר בזכות הצלחה אחת. במקרה זה רומן בשם "המקרה של סרג'נט גרישא". אבל בניגוד אליהם חזר לגרמניה, סמוך למלחמת הקוממיות וחי עד מותו בברלין המזרחית. הדמות הרביעית שנקתרה בדרכי ואשר גם לה גורל דומה שונה הוא האדריכל ומעצב הפנים פליקס אוגנפלד (Augenfeld 1893-1984), שהיה כמו אנגלמן מתלמידיו של אדולף לוס וזכה להצלחה בתחילת דרכו בווינה. בין השאר בזכות כיסא מיוחד שעיצב עבור זיגמונד פרויד. עם פלישת הנאצים לאוסטריה הגר לארה"ב ושם כמעט ונעלם בין אלפי המהגרים האחרים. עם זאת הצליח להתקיים, אמנם בדוחק רב, מעבודות שונות שקיבל פה ושם, בין אלה ארון משקאות (בר) עבור ההורים של אשתי נורה.

בבן יהודה, בעוד שבזיכרוני האירוע מתחבר עם פרוג כלומר לפחות כחצי שנה מאוחר יותר. מכאן שאין מדובר, כנראה, בעיצוב התפאורה עצמה אלא בתיקונים שנדרשו בזכות הצלחתה – הצגה שהועלתה, בשנה הראשונה, 50 פעם בפני 36 אלף צופים, שהם כ-10% מכלל האוכלוסייה היהודית בארץ, באותם ימים. במילים אחרות, הצלחה שלא נודעה דוגמתה בתולדות התיאטרון העברי. בנוסף זכור לי האחראי לבנין תפאורות הבמה, אדם בשם חצקל, שהתלבט עם אבא בשאלת התאורה והניסיון לצבוע סרטי צולל ויד עבור זרקורי הבמה אלא שהניסיון שהייתי נוכח בו כנראה שלא עלה יפה. זכור לי גם שבאותה הצגה הופעלו הקלעים בתנועה סיבובית לשינוי הרקע, במעבר ממערכה למערכה. הבעיה השניה היא שהביקורים התרחשו בזיכרוני מאחורי הקלעים של אולם "הבימה" בשדרות תרס"ט, בעוד שהתיאטרון עבר לשם רק במחצית שנת 1946 כלומר כשש או שבע שנים מאוחר יותר. אפשר כמובן שאת התפאורות של "הבימה" נהגו לבנות באות בנין למרות שטרם הושלם אלא שכיום אין לי את מי לשאול.

אהבתי להתלוות לאמא לקניות, בין אלה פעם אחת לחנות כל בו בשם "חפצי בה" שהייתה ממוקמת בקומת הרחוב של קולנוע "אלנבי". איני יודע מה חיפשנו שם, אולי עדיין נעלים, כלומר בין חנות נעלי "פילי" ונעלי "באטא". אבל בעיקר הרשימה אותי קומת הגלריה עם צעצועי הילדים שהקיפה את החלל המרכזי של החנות – גרסה מוקטנת של חנות הכול בו הגדולה בפאריז ומעין תזכורת לאכזבה מאותה "רכבת חשמלית" קטנה שסירבה להימחק מזיכרוני. איני יודע מתי בדיוק, נפתחה חנות דומה בשם "אקמן" בכיכר דיזינגוף בקומת הרחוב של קולנוע "אסתר" – חנות שגם בה היו מדפים עמוסי צעצועים אלא שזו הלכה והצטמצמה עד שנעלמה, כפי שקרה בסופו של דבר גם עם "חפצי בה". במבט לאחור אני יכול להוסיף, כי מאז פרשת אותה רכבת, לא זכורה לי אפילו מתנה אחת, למעט מנהגו של אבא ממחצית שנות ה-1940 ואילך, לקנות לי מדי פעם ספר ליום הולדתי, בדרך כלל, כזה שעניין גם ובעיקר אותי, ולפחות פעמיים חמד לו לצון: פעם אחת הקדיש לי ציור קטנטן של כד פרחים ובשנייה ספר שקנה לעצמו על טכניקות ההדפס – ספר שלימים נורה לקחה ממנו, שהרי לכאורה נקנה עבורי. עלי להוסיף שככל הידוע לי קניית ספרים לילדים הייתה המתנה היחידה מקובלת במידת מה במשפחות אחרות, ולעתים נקנתה גם מתנה שנועדה לקדם פעילות ספורט, כגון כדור רגל, מחבטי פינג פונג, אופניים ואחרון חביב לגלילות (סקטים) כפי שקיבלתי אני ביחד עם הנעליים הגבוהות אבל לא כמתנה אלא בהמלצת האורטופד.

בנוסף לקניות, זכור לי שהלכתי, מספר פעמים, עם אמא לראות סרטים כולם בתקופת רחוב פרוג וכולם משום מה מתחברים עם בניין קולנוע "מגדלור" שעמד בקרן הרחובות אלנבי בן יהודה. בין אלה היה סרט דובר יידיש בשם "אידל מיט דן פידל" שאהבתי כמו כולם בזכות שיר, באותו שם, שהשמיעה גיבורת הסרט כשהיא רוכבת על עגלת חציר. בסרט אחר דיברו גרמנית, אולי, "היידו בת ההרים", ממנו עולה בעיני רוחי רק התמונה האחרונה כאשר לאחור הרפתקאות כלשהן משכיבים אותה לישון ליד חלון פתוח שממנו נראים שמי כוכבים מנצנצים. אבל, מיד עלתה בראשי השאלה האם לא יהיה לה קר בלילה? סרט אחר זכור לי בזכות הגיבור יאנצ'יק איש ההרים, הלוחם למען עצמאות ארצו. על פי השם, כלומר יאנצ'יק, כנראה שהסרט היה ציכי, אבל כל שנותר בזיכרוני היו השערות הארוכות של אותו יאנצ'יק שאסף אותן בארבע צמות שירדו על כתפיו – מראה מבלבל כי זיהיתי אותו בעיקר כתסרוקת של בנות. זכור לי גם סרט על עיר במדבר בשם "יריחו" עם שחקן שחור ששר מעל לחומות מצודה במדבר מעין שיר או קריאת צעקה מסתורית שנשמעה כמו "הא-יא-גו... הא-יא-גו-דו...". שליוותה אותנו הילדים עוד שנים רבות. לימים גיליתי שהמדובר בפאול רובסון מגדולי זמרי הבס בכל הדורות. סרט אחר הזכור לי היה כנראה "אליסה בארץ הפלאות", של וולט דיסני שגרם לי לחרדה של ממש בגלל הנפילה של

Paul Robeson 1898-1976.

הילדה לבור אין סופי – נפילה הדומה לסיוט לילה דומה לזה שהחל לרדוף אותי באותם ימים. הסרט האחרון הוא "פנטזיה" של וולט דיסני וזכור לי לכל אורכו אולי כי הוא חותם את שנות ילדותי אבל אפשר שראיתי אותו מספר שנים מאוחר יותר ונהנתי ממנו כאילו הייתה זו חווית ילדות.

קולנוע "מגדלור", רח' אלנבי פינת בן-יהודה, אדריכל: הארי לוריא, 1935.

בתחילתו של סיוט הלילה שהזכרתי בהקשר לאליסה בארץ הפלאות מישוה רדף אותי פעם אחר פעם בעוד אני נמלט ועולה במדרגות אחת הכניסות של מעונות עובדים, מגיע עד הגג נעמד על המעקה הפונה לרחוב ומשם נופל ומתעורר בבהלה בסמוך לקרקע. באחת הפעמים החלטתי, עוד בטרם נרדמתי, שאם הסיוט יחזור אזכיר לעצמי שהמדובר בחלום ובמקום ליפול אוכל לעוף ועל ידי כך להמלט. "התכסיס" לא פעל מיד כלומר נדרשו לי עוד כמה נפילות מפחידות עד שהתחלתי לגלוש כאילו על משב גלי הרוח. כעבור זמן לא רב הסיוט נעלם אבל חזר כעבור עשרות שנים הפעם מגג היכל התרבות במורד שדרות ח'ן אלא שלעת זו ידעתי מיד שהמדובר בחלום ואני יכול לגלוש באוויר, כפי שעשיתי עד שהתעוררתי כעבור מספר דקות. בדיעבד עולה בדעתי, כי "הנפילה" והגלישה באוויר הופיעו כאשר סיוט התרנגול הגדול מרחוב בוגרשוב הלך ונעלם. בהמשך כאשר נעלם סיוט הנפילה והגלישה הופיע חלום חדש ומוזר, דמות אדם רזה וגבוה לאין שעור המהלך צעד צעד על פני מרחב ושימון אין סופי – דמות שהיא ספק מאיימת וספק מבולבלת מעוצם ממדיה.

קולנוע "אסתר", כיכר דיזינגוף, ברח' זמנהוף 1, אדריכל: יהודה מגידוביץ, 1939.

ייחודה של תבורת הילדים שהכרתי ברחוב פרוג נובעת מכך שפגשתי את רובם, בנסיבות אלו ואחרות, לאורך השנים. לכן זו גם הקבוצה הראשונה שממנה אני זוכר את מרבית השמות ולעתים את אשר קרה להם בהמשך. למעשה המדובר בשתי קבוצות שונות מאוד. האחת, של ילדים שכל אחד מהם פנה לכיוון אחר: אחד היה לעיתונאי, השני לגרפיקאי, השלישי לוטריןר, הרביעי לרופא כללי. והחמישי לבעל בית מלאכה לתיקון מקררים שליד התחנה המרכזית הישנה. בדיעבד המאפיין של החבורה הוא העדר כל קשר בין התחום שעסקו בו ההורים ובין הכיוון שבחרו אותם ילדים בבגרותם, למרות שהתופעה ההפוכה נפוצה למדי, כפי שאני עתיד לגלות, כלומר ילדים ההולכים בעקבות ההורים, במיוחד במשפחות של משפטינים, אדריכלים ובעלי עסקים ביניהם לפחות שלושה שאני עתיד להכיר מתקופת הלימודים בתיכון. הקבוצה השנייה מתחילה, מבחינתי, בילד שגר בדירה ממולי, כלומר נני שלמד נגינה, לכאורה כמו רבים אחרים. אבל עם הזמן התברר שהכוונה של הוריו הייתה שונה מהרגיל. לא כאמצעי להעשרה תרבותית אלא קביעה מראש של מסלול חייו. המודעות לתופעה גדלה אצלי בהדרגה ולא הבשילה אלא בתחילת שנות העשרים לחיינו – השלב שבו התחלתי להבין גם את המשמעות, התהליך והתוצאה של אותה החלטה.

בילדותי התייחסתי ללחץ שהפעילו ההורים על תרגול הנגינה כאל חלק מתהליך החינוך שבו לומדים להתרחץ, להתלבש, לקרוא ולכתוב. התופעה גדלה מילד אחד לשלושה כאשר הגיעו מפאריז, בקיץ 1939, שלפני מלחמת העולם, ביחד אח ואחות פנינה ויאיר זלצמן עם אמם – אישה כבדה ופעלתנית שהקריבה עצמה למען הנגינה של בתה. נאמר שלצורך זה הצליחה אפילו לגייס את תמיכתו של אנדרה קסטלניץ קרוב משפחה, שנודע בזמנו בתחום המוסיקה הקלאסית הקלה. השלושה, כלומר האם, הבת והבן, הצטרפו לאביהם שגר בקומת הקרקע של מעונות עובדים לא רחוק מהבית שלנו. השוני של האב מהאם היה מדהים. בניגוד לכובד משקלה ופעלתנותה, האיש היה צנוע, שקט וצנוע. ביתו מלא ספרים, רובם ככולם בעברית; למעשה אסופות של כתבי עת ספרותיים שהרשה לי לעיין בהם מדי פעם. נאמר שעבד לפרנסת משפחתו כפקיד באחד ממוסדות ההסתדרות. לאחר שעות העבודה היה יושב על מרפסת דירתו ומתבונן בנעשה ברחוב ואומר שלום למכריו. כך עשה עשרות שנים עד שיום אחד כנראה שנפטר, כי שוב לא ראיתי אותו.

האחות, שהקדישה כמעט את כל זמנה לנגינה, תחת עינה הפקוחה של האם, הוצגה בפני כולם כילדת פלא בעלת כשרון נדיר, שבזכותו הוזמנה ללמוד אצל גדולי המורים בפאריז. באותה נשימה דיברו בדרך כלל גם על יופייה: גוף דק, פנים מוארכות, שיער שחור חלק ועור לבן שלא ראה את אור השמש – שילוב ששווה לה בעיני מראה מוזר מאוד, כפי שגם אמרתי לכל מי ששאלו אותי. עלי להודות שבזכות אותו מראה והדיבורים על ילדת פלא סברתי, כאשר הכרנו, שהיא כבת שתיים עשרה, כלומר מבוגרת ממני בשנתיים-שלוש. רק לאחרונה התברר לי שלמעשה הייתה כבר נערה בת 17. האח יאיר מבוגר ממני בשנה וחצי או שנתיים ושונה מכל שאר המשפחה: שיער בהיר, גבוה יחסית לגילו. עם הרבה הומור, שמחת חיים ורשלנות שובת לב. לכאורה היה גם הוא אמור להקדיש את זמנו לנגינה בכינור אב בפועל בחר לשחק ברחוב, עם שאר הילדים, בעיקר במחבטי הטניס שהביא עמו. בינינו נרקמה גם ידידות, כנראה בזכות השפה הצרפתית, שבה לימד אותי שיר של סטודנטים שובבים למוסיקה. מכל מקום נוכחותם של שני ילדים ונערה, העוסקים במוסיקה במיוחד הצלחתה המיידית, עודדה ביקורים של ילדים נוספים שהוריהם הפנו אותם לאותו כיוון. בדרך זו התרכזה כאן חבורה גדולה למדי של שישה ילדים שתגדל לעשרה ויותר, המנגנים בכלים שונים החל מפסנתר עבור דרך צילו וכינור ועד לחצוצרה.

מה שקרה לחבורה היה צפוי אבל רק בחלקו. האחות, פנינה, זכתה להצלחה. על האח יאיר נאמר לי שהתחיל ללמוד ניצוח בפאריז אבל לרוע המזל נהרג כאשר חזר במהלך מלחמת העצמאות. כך גם קלמן רוזנבלום, נגן החצוצרה. אחד מנגני הכינור, רמי שבלוב, עשוי היה להצליח בתחום המוסיקה הקלאסית הקלה כתוצאה מתחרות ארצית שזכה בה בארה"ב אבל החליט לוותר על כיוון זה ופנה להוראה ומוסיקה קאמרית – לדבריו גם מפני שהתקשה לעמוד בפני קהל גדול. ארבעה מהילדים, שתי בנות ושני בנים ויתרו לחלוטין על הנגינה, אחת מהן ניסתה לפלס לעצמה דרך לקולנוע הצרפתי אבל ללא הצלחה רבה. שני הבנים, נגן צילו ונגן כינור, פנו למנהל עסקים וזכו להצלחה מתקבלת על הדעת, אחד מהם בארץ והשני בארה"ב. בסופו של דבר רק שלושה השיגו את אשר רצו הוריהם: פנינה זלצמן כסולנית והבנים, אלחנן ברגמן (צילח) ומשה מורביץ (כנור) כנגני הפילהרמונית ושלושתם כחלק מ"רביעיית תל-אביב" ביחד עם הצילן עוזי ויזל. השאלה היא האם הם עצמם היו בוחרים בנגינה לא ידעו את התוצאה שיגיעו אליה? התשובה לדעתי היא שבתום שנים של נגינה ותקוות מגיל שמונה ואילך אין אדם נוטה בקלות לשנות כיוון. יתר על כן ידועים לי לפחות שני מקרים – אמנם לא מחבורה זו – של אנשים שנשארו מתוסכלים כל חייהם דווקא מכיוון שהתמידו בנגינה. שני מילים אחרות המדובר בשאלה מטרידה כיצד לבחור במסלול חיים? שאלה שהטרידה גם אותי ולכן קרוב לודאי שאחזור אליה בהמשך.

תיארתיו כאן קבוצה מסוימת מאוד של נגנים שפגשתי בילדותי ברחוב פרוג. אבל אין ספק שהמגמה הייתה נפוצה גם בחוגים אחרים בין אלה זכורים לי רסיטלים של צעירים מתקופת נעורי בתיכון כגון הפסנתרנים אלה גולדשטיין, זיגי (אלכסי) וייסנברג, ומנחם פרסלר – נגנים שהשתקעו במקומות שונים בעולם. לרשימה זו ראוי להוסיף את אולי שוקן זמרת צעירה שהכול נבאו לה עתיד מזהיר אבל נפטרה בגיל צעיר וכן את נעמה הבת של המלחין נחום נרדי והזמרת אביל נפטרה צעירה - אחותו של הזמר אריאל זילבר. על נעמה מספרים שהגיעה עד לבמת האופרה "לה סקאלה" במילאנו אלא ששם נעתק קולה ולבסוף שמה קץ לחייה בגיל צעיר. באותו הקשר של כישירויות צעירים אפשר להזכיר עוד נערה בשם הלא יאומן "שחרזאדה" שהתגלתה לכאורה כבעלת קול מופלא בהיותה עדיין חניילת במחנה צריפין בתחילת שנות ה-1950. איני יודע מה עלה בגורלה וממילא גם לא שמעתי אותה. אבל לא אתפלא אם אותה בעלת קול לא הייתה אלא בדיה – ניסיון לחקות את הסיפור על זמרת דרום אמריקאית

Ima Sumak 1922-

בעלת השם האקזוטי "אימא סומאק" שיכלה לשיר בשלוש אוקטבות.

בקשר לנגינה עלי להוסיף, כי בזמנו גם אני נמשכתי אליה, אולי בגין תשומת הלב שזכו הילדים שהוריהם טיפחו כיוון זה. לאחר התייעצות הוחלט שראוי שאלמד לנגן על פסנתר ואף שולם עבור מספר שיעורים. הבעיה הייתה שלא היה לנו פסנתר ונאלצתי להתאמן באחת הדירות לא רחוק מהבית אבל רק בשעות מסוימות קבועות מראש. מעבר לכך איש לא שאל באם אכן התאמנתי, למעט כמה הערות של מי שלימדה אותי שעלי להתאמן יותר שעות. במילים אחרות, היה עלי בן עשר לדאוג לעצמי דבר שהיה מעבר לכוחותיי. גם לא הוצע להחליף את הפסנתר בכלי נגינה פחות יקר על מנת שאוכל להתאמן בבית, אולי מחשש שהדבר יפריע לאבא ותלמידיו. בסופו של דבר הפסקתי את לימודי הנגינה אבל עדיין קיוויתי שאוכל לחזור ולחדש אותם בעתיד. זמן מה לאחר מכן אמא ניסתה ללמוד זימרה אבל גם היא הפסיקה עד מהרה, כנראה בגין בקשתו של אבא – בקשה שניסח אותה, בין השאר, בצורת כמה רישומים היתוליים המצויים אצלי עד היום. בתיכון למדנו כולנו לנגן בחלילית. הצליל היה יפה אבל הנגינה עצמה הרבה פחות.

בהיותי בן 16 התגלה לי בבחינה פסיכוטכנית שקיים אצלי חוסר תיאום בין תנועות יד ימין ויד שמאל – חוסר המסביר את הקושי שהיה לי עם הפסנתר בגלל הצורך לנגן בשתי ידיים. בהמשך רכשתי כמה מפוחיות פה אבל גם באלו התקשיתי למצוא את הסבלנות הנדרשת אבל עדיין לא התייאשתי ובגיל עשרים ושניים הוצע לי ללמוד לנגן באקורדיון שמחירו סביר ויאפשר לי לכאורה להתגבר על הקשיים הטכניים, כפי שאכן עשיתי. אבל לצערי התברר שאפילו כלי זה מחייב סבלנות, תרגול ותנועות הידיים, שהיו כולם מעבר ליכולתי. על כל פנים, כמו רבים אחרים גם אצלי המוסיקה מתחברת לתנועה וכאשר בילדותי הפסקתי את שיעורי הפסנתר שביקשתי מהורי לאפשר לי במקום זאת ללמוד מחול אצל גרטרוד קראוס; על מנת לנסות לשכנע אותם הדגמתי כמה תנועות שהיו למעשה שילוב בין וואלס וטנגו- תנועות שכנראה ראיתי היכן שהוא. זכור לי החיוך הסלחני על פניהם של אבא ואמא, אבל גם שהתעלמו לגמרי מבקשתי. עם זאת ולמרות האכזבות אני אוהב לרקוד כפי שעשיתי לאורך מרבית חיי מאז היותי בתיכון. במקביל גם שמעתי ואני עדיין מאזין לקונצרטים והרצאות ואפילו צברתי אוסף קטן של תקליטים ותקליטורים. במילים אחרות נשארתי בגדר מאזין פסיבי כפי שקרה לי ביחס למחול האמנותי – תחום שנגלה לי לראשונה בהיותי בפאריז בשנות ה-1950 ולאחר מכן בניו-יורק ובתל-אביב.

בסוף כיתה "ג", כלומר בקיץ 1940 בהיותי בן עשר, התרחש אחד האירועים המרכזיים של ילדותי, כאשר "התגלה", שעדיין איני יודע לקרוא ובודאי שלא לכתוב או חשבון בסיסי, כלומר חיבור חיסור ולוח הכפל – תופעה תמוהה לילד בן 10, אבל לא בלתי צפויה על רקע הנדודים ושאר נסיבות החיים של הורי וכפועל יוצא גם שלי. דבר מה על המציאות שבה עברה ילדותי: אמא לא ידעה עברית וכנראה שהיא עצמה למדה עם מורים פרטיים. במילים אחרות מושג בית הספר והמתרחש בו היה כנראה זר לה לחלוטין. אבא כמובן שידע עברית ואף היה גאה בכך שלמד באותו "חדר מתוקן" באודסה אבל מבחינתו, כפי שאמר לא פעם, הילדים הם בתחום האחריות הבלעדית של האמהות. יתר על כן הבאת ילדים לעולם, כפי שעשו נשותיו, הייתה אמורה לרתק אותו, אבל במציאות ההפך היה הנכון, הילדים הם שריתקו את הנשים אליו ולבית: הן אלה שכיבסו, ניקו, בישלו ומלאו את כל שאר צרכיו ובצעירותו, עד גיל שלושים וחמש, גם עבדו וקיימו אותו. יתרה מכן לימים התלונן בפני ואמר שאלמלא עבדו היה מתחיל לצייר ולמכור שנים קודם לכן; תלונה חסרת שחר, כפי שגם אמרתי לו, שהרי אלמלא עבדו והרוויחו קרוב לודאי שהיה מסתלק ומוצא אישה אחרת. על כל פנים לא זכורה לי אפילו פעם אחת שאמא או אבא התעניינו בלימודים שלי, בודאי שלא בילדותי ורק פעמיים או שלוש בנעורי, כלומר בעת שהייתי בתיכון – למעט הבקשה החוזרת להנמיך את עוצמת המוזיקה ברדיו שהפריעה לאמא

כולל הערה סתמית: כיצד אתה יכול להתרכז עם הרעש הזה? אלא שאותו רעש הוא שיצר את בועת הפרטיות שלי בדירה שכולה חדר אחד אבל זה כמובן סיפור אחר, המקדים את המאוחר.

הפתרון שנמצא לעניין הקריאה היה לקפל את מכונית התפירה כך שחלקה העליון הפך למעין שולחן קטן שהוצב ליד המיטה שלי בחדר הסמוך לסדנה של אבא. כאן אמא הושיבה אותי על ידה והכריחה אותי לקרוא בקול רם מתוך ספר תנ"ך שהיה היחיד הכתוב עברית ומנוקד שנמצא בבית. היות והיא עצמה לא ידעה לקרוא עברית, התוצאה הייתה מעין לימוד עצמי המבוסס על המעט שרכשתי מקריאת שלטים בעזרת אבא בכל הזדמנות ששנינו הלכנו יחד ברחוב. עם זאת גם אמא תרמה למאמץ ולא רק בכך שישבה לידי אלא גם מכיוון שחיבה אותי לשוב ולקרוא כל פעם שהמילה נשמעה לה שגויה. כך למשל, הקושי שהיה לי עם קמץ קטן שבגללו "כל" הפך ל"קל". מכאן עולה האפשרות שלמעשה אמא הבינה הרבה יותר עברית מאשר שיערתי. מכל מקום, באותה שיטה של לימוד עצמי נאלצתי גם לשנן את לוח הכפל עד מאה, בעוד שהיא בוחנת אותי על פי הטבלה שהייתה בפניה. לעומת זאת נדרשו לי עוד מספר שנים עד שלימדתי את עצמי לכתוב כראוי בכוחות עצמי. אבל אפילו בתיכון עדיין התקשיתי באיות מילים מסוימות ולעתים עד היום. אחד הפרטים התמוהים בסיפור זה הוא לא רק שלאחר ארבע שנות לימוד מהן שתיים בכיתה "א" איש לא שם לב לכך שעדיין איני יודע לקרוא אלא הצורך להיעזר בספר תנ"ך שהיה היחיד המנוקד שנמצא בבית. כאן עולה בלבי השאלה היכן היו כל ספרי הקריאה שמהם הייתי אמור ללמוד עד כה? יתר על כן האם איש לא הבחין בכך שאין לי מחברות? ואם היו והדבר נמחק מזיכרוני, האם איש לא שם לב לכך שאלו ריקות, שהרי לא ידעתי לכתוב.

כאשר הייתי ילד קיבלתי כמובן מאליו שאני הייתי אשם בכל דבר שקרה לי ובודאי בכך שלא ידעתי לקרוא לכתוב וחשבון. בדיעבד הייתי מאשים את שתי המורות שלימדו אותי: האחת בכיתה א' בבית החינוך כאשר הגענו לתל-אביב והשניה עדה בורובסקי בכיתה "ב" וכיתה "ג" של "סניף תל נורד או". שתיהן זכרו היטב שהיו המורות שלי, כאשר פגשתי אותן בפתיחת תערוכה של אבא כעבור עשרות שנים. פירושו של דבר, כי מבחינתן הייתי כנראה "הבן של הצייר פרנקל". בנוסף הניחו שהורים נוהגים לעקוב אחר לימודי הילדים, במיוחד אם המדובר בחוג אנשי התרבות והאמנות – הנחה מוטעית לחלוטין. יתר על כן שתיהן ידעו ששיחקתי רוב הזמן בחצר או במסדרונות, שהרי הן עצמן נהגו לסלק אותי מהכיתה. גם אם אין בכך משום הצדקה אפשר שהוטעו ממראה עיניים, כי התחלתי ללמוד כמעט בגיל 7, לאחר מכן נשארתי כיתה בגלל אי ידיעת העברית, ולכן הייתי מבוגר וגבוה מכל שאר ילדי הכיתה ובנוסף גם הרכבתי משקפיים. אלה ששיוו לי, קרוב לודאי, מראה רציני, לפחות בעיני ילדים אחרים ואף זיכו אותי לעתים בכינוי "פרופסור", אז למה לחשוב שאיני יודע קרוא וכתוב?

אין לי ספק שאבא אהב את ילדיו "בדרכו" – אהבה רגשית אבל בלתי מחייבת כלכלית, מעשית או מוסרית. במילים אחרות, אבוי לאלה שאין להם אם דואגת כפי שהייתה אמו או אחות מבוגרת דוגמת אחותו, שעודדה אותו ללמד אמנות. אותה תפיסה גרמה לו להתעלם לימים מצרכיהם של שלושה מילדיו שנולדו בפאריז ואשר אמם נפטרה ממחלה בגיל צעיר ובהמשך גם הוא עצמו נפטר על סף הגיעם לבגרות. אין להבין מכך שלא מצא עבורם פנימייה או שלא למדו כנדרש על פי החוק, אבל את עיקר חינוכם קיבלו, כצפוי, במגע עם מציאות הרחוב. במילים אחרות, לפי תפיסתו של אבא, האימא היא זו שהייתה צריכה לדעת מה קורה אתי מבחינת הלימודים. איני סובר שאמא חשבה אחרת. אבל הצידוק שלה בעיני עצמה היה כנראה שלא ידעה מעט מאוד עברית. מעבר לכך הניחה, קרוב לודאי, שאני נמצא בבית הספר על מנת ללמוד; משימה שהיא בתחום אחריותן של המורות ולא שלה. יתר על כן אולי נמנעה במכוון מלהתעניין בחומר הנלמד היות ורוב הערכים שניסו להקנות לי שם ואשר ידעה עליהם, נגדו את תפיסת עולמה שהייתה אנטי-דתית

בית רייספלד, רח' הירקון 96, אדריכל: פנחס ביזיונסקי, 1935. (כאן למדתי צרפתית).

ואנטי-ממסדית, החל מסיפורי המקרא ועד לחגי ישראל. קרוב לוודאי שתפיסה זו היא שגרמה לזלזול שחשתי אני עצמי כלפי הלימודים. אפשר גם שחוסר התעניינותה נבע גם מהאמונה ששהייתנו בארץ היא זמנית עד שנחזור לפאריז, רצוי מוקדם ככל האפשר אלא שתקווה זו נמוגה עם נפילת פאריז בסוף שנה "ג", כלומר ביון ה-11 ליוני 1940.

אפשר גם שאותה "תגלית" שאיני יודע לקרוא הייתה תוצאה מכך שניתנו לי לראשונה דפי עבודה ל"חופש הגדול" – משימה שכמובן לא יכולתי אפילו להתחיל בה כל עוד איני יודע קרוא וכתוב וחשבון בסיסי. למען האמת איני יודע כיצד הצלחתי לכתוב את אשר נדרש ממני גם לאחר שכבר ידעתי לקרוא – כנראה בעשרות שגיאות כתיב. זכור לי רק הצער, התסכול והכעס שהדפים כלל לא נבדקו, כי נשלחתי ללמוד בכיתה "ד" של בית ספר אחר בשם "בית חינוך בצפון, העומד עד היום ברחוב לסל. על כל פנים מרגע שהושלמה משימת לימוד הקריאה והחשבון שוב חזרו הדברים למסלולם הרגיל שבו הלכתי לבית ספר ולא למדתי אלא מעט מאוד, גם בשנים הבאות. עם זאת בצעד יוצא דופן, אולי כמחווה לאמא, מעין פיצוי על כך שלמדתי לקרוא עברית, הוחלט שעלי ללמוד גם צרפתית. לצורך זה הלכתי מספר פעמים למורה שגרה עם בעלה ובנה, במרתף בית דירות יוקרתי למדי ברחוב הירקון סמוך לצומת מנדלי. אבל שיעורים אלה נפסקו עד מהרה האומנם באשמת? כל שנותר לי מאותו ניסיון היה האווירה הכבדה והמתוחה ששררה אצל אותה אישה. כעבור מספר שנים גיליתי שהסיבה לכך הייתה שהיא ובעלה היו אמורים להיפרד זה מזו אלא שנשארו יחד עד שבנם, נער בגיל העשרה, עזב את הבית. רק לאחר מכן האישה נישאה למי שהיה בן זוגה בפועל – אחד המכרים של הורי. במילים אחרות, השעורים היו למעשה מחווה של ידידות של אמא לאישה זו בדומה לפרשת הפנימייה בבני ברק. לכן גם לא בדקה באם אני לומד או לא עד שהחלטתי להפסיק ללכת לשם על דעת עצמי.

משעה שלמדתי לקרוא השתנה מהלך חיי, כמעט בבת אחת, מקצה לקצה. פחות התרוצצות ומשחקים ברחוב והרבה יותר שעות בבית. אבל, לא רק הקריאה ריתקה אותי לבית אלא גם תחילתו של בולמוס איסוף הבולים – תחביב שהיה בלתי אפשרי אלמלא השתלטתי על הכתוב ולא רק בעברית אלא גם בלועזית. הבולים הגיעו ברובם במעטפות צלופן שחולקו כשי בתוך קופסאות סיגריות "אודס" שיוצרו על ידי האחים בז'רנו – בולים שחלקם מצויים אצלי עד היום. במיוחד חשוב היה לי לקבל את האלבום שניתן אף הוא כשי בתמורה לכמה מאות מעטפות. מכיוון שלא הגענו למספר הנדרש ביום הקבוע אבא נסע אתי למשרדי המפעל ברמת גן וכאן ניתן לי האלבום למרות שחסרו לנו כאמור מספר מעטפות. מאלבום זה למדתי גם את מרבית נתוני הגיאוגרפיה הבסיסיים של ילדותי. בין אלה חביבים היו עלינו הילדים שמות של ארצות זעירות, כגון אנדורה, סן-מארינו, ליכטנשטיין, מונקו ולוקסמבורג או כאלה שלא זכו להכרה, דוגמת טובה (Tuva) על גבול מונגוליה, שבשמה הופקו בולים משולשים כנראה במיוחד עבור אוספי ילדים. באשר לספרים ההתחלה הייתה צנועה, ספר עב כרס למדי לילדים, כלומר מנוקד, אבל מיד לאחריו ניסיתי והצלחתי לקרוא ספר "רגיל" ללא נקודות. מכאן ואילך המשכתי כך שבוע לאחר שבוע, כאילו לא אני "בלעתי" את הספרים אלא הם שבלעו אותי – ספרים מכל הבא ליד או ראוי לומר ככל שמצאתי בספריות הפרטיות שפעלו באותם ימים כמעט בכל רחוב ולעתים אפילו שתיים באותו רחוב. בדרך כלל זכרתי היטב את שמות הספרים על מנת שלא לחזור ולקחת פעמיים את אותו ספר אבל לא תמיד את תוכנם, מהם שאהבתי, בעיקר את הכותרת או את שם הסופר או את שניהם, כגון "שלושה בסירה אחת מלבד הכלב" מאת ג'רום ק. ג'רום (Jérôme 1852-1927) על אף שלא תמיד הבנתי במה מדובר דוגמת ספר זה, משלהי המאה ה-19, שעיקרו הומור בריטי ייחודי.

לקריאה בשנים הראשונות היו שני מאפיינים: האחד, ספרים מרובי דפים שניתן לשקוע בהם עד שכיחת הסביבה. והשני הרדיפה

אחר העלילה. פירושו של דבר שעברתי מדף לדף מבלי לקרוא תיאורים ארוכים שהיו בעיני מייגעים ומיותרים. שיטה זו פעלה טוב למדי בספרי ילדים של ז'ול וורן, או על אינדיאנים ושוודדי ים, הרפתקאות באיי האוקיינוס השקט ואפילו סיפורי מלחמה קצרים של ל"נ טולסטוי. אלה הובילו אותי עד מהרה לספרים דומים, לכאורה, אבל שונים מאוד. כך למשל, "באש ובחרב" ובמיוחד "המבול" שניהם של הנרי ק סינקייביץ' (Sienkiewicz 1846-1916) – ספרים שאבא נהג לקרוא במקביל אלי. אין ספק שהדבר החניף לי, שיום אחד שאל אותי דבר מה, שכנראה לא קראתי מכיוון שנחבא בין תיאורי היערות והביצות האין סופיים. המקרה זכור לי בבהירות היות והייתה זו השיחה "הרצינית" היחידה שהייתה לנו בשנות ילדותי. כל השאר התקיימו כאשר כבר הייתי בתיכון וזה כמובן שלב שונה מאוד בחיי.

על כל פנים, אבא הציע לי שלא לדלג על שום קטע. אמא, לעומת זאת, התערבה בשיחה על מנת לתמוך בעמדתו לאמור שמותר לוותר על תיאורים ספרותיים לשמם. עם זאת כתוצאה מאותה שיחה שיניתי במידה רבה את הרגלי הקריאה מכאן ואילך. כך למשל הקפדתי לקרוא את הפתיחות הארוכות יחסית המאפיינות את ספרות המאה ה-19 כגון "הגיבן מנוטר דאם" שבה ויקטור הוגו עוקב לאורך עמודים שלמים אחר אישה ההולכת ברחובות פאריז – תיאור שללא ספק הייתי שוכח או מדלג עליו אלמלא אותה שיחה. בדיעבד הופתעתי לגלות, אבל רק במקצת, שלא הבנתי את רובם של הספרים שקראתי ולא רק ההומור הבריטי של ג'רום ק. ג'רום. כך למשל שספריו של סינקייביץ' "המבול" ו"באש ובחרב" עוסקים במאבק הפולנים במאה ה-17 בעת מרד הקוזאקים ופלישות הטורקים והשבדים. לא ידעתי ש"הגיבן מנוטר דאם" של ויקטור הוגו או "איבנהו" של ולטר סקוט הם חלק מהתנועה הניאו גותית. יכולתי להמשיך כך הלאה למרבית הספרים בין אם עסקו בעלילות המלחמות בקוקאז, בקרים בהודו או בערבות ארה"ב. לעומת זאת למרבה הפלא כמעט ולא קראתי ספרי ילדים ואגדות – ספרים שנחשבו, כנראה, כמתאימים לילדות אבל לא לבנים. את אלה "גיליתי" כעבור עשרות שנים בהנאה החוזרת ועולה מעצם המחשבה והכתיבה עליהם.

משעה שהתחלתי לקרוא שמת לי לב שרבים משכנינו במיוחד הנשים קוראות ספרים, בדרך כלל בלועזית. אבא, כפי שצינתי, היה קורא לעתים ספרים שהחלפתי בספריות, אבל גם אחרים, על אמנות בצרפתית, בגרמנית ואפילו באנגלית – שפות שעד היום איני יודע כיצד למד אותן; לדבריו בעזרת מילונים כנראה בשנות ה-1920, כלומר בצעירותו, היות ואצלנו בבית לא היה מילון, כפי שכבר ציינתי אלא מילון אנציקלופדי צרפתי בשם "לארוס הקטן". למעשה אני עצמי קניתי את שני המילונים הראשונים, היות ונזקקתי להם בתיכון הראשון אנגלי-עברי והשני צרפתי-עברי. כעבור שנים רבות אכן גיליתי בשיחות עם אבא כל מיני טעויות מפתיעות בנושא האמנות שמקורן היה, קרוב לודאי, בבחירת המשמעות הלא נכונה של מילים מסוימות כפי שהן מופיעות במילונים. אמא, מכל מקום, דיברה, קראה ולכאורה גם כתבה, בשלוש שפות פולנית, גרמנית וצרפתית, אבל מעולם לא ראיתי אותה עם ספר ביד. עניין זה הטריד אותי ולמרות ששאלתי אותה מספר פעמים לפרש הדבר הצליחה להתחמק מתשובה. עם זאת לעתים, הייתה משמיעה הערה, ביחס לספר שקראתי, שממנה ניתן להקיש שידעה במה מדובר. לדוגמה ביחס לספר "שתי ערים", של צ'ארלס דיקנס, דחתה את עמדתו כנגד המהפכה הצרפתית. כעבור מספר שנים, כאשר התקשיתי בקריאת "אצטל אנדרגסט" של תומאס מאן, סברה שהדבר מוצדק מכיוון שהוא מתאר הווי בורגני שהיה עבורי זר וגם נוגד את הערכים שעל פיהם ניסתה לחנך אותי. פירושו של דבר שאמא קראה או לפחות ידעה את התוכן של חלק מהספרים שקראתי, אבל כפי שקורה לרבים מאתנו כנראה שחדלה לקרוא בשלב מסוים של חייה. אפשר שאותה קריאה היא שמילאה חלק גדול מזמנה בצעירותה - באותן שנים מסתוריות עד בואה לארץ בהיותה כבת שלושים.

בהקשר לקריאה ספרים בילדותי זכורים לי שני אירועים, שהותירו בי את רישומם כל אחד בדרכו. האחד, הוא הפעם הראשונה שהקריאה עצמה ריגשה אותי עד דמעות. היה ספר בשם "1792" של ויקטור הוגו, על אף שאיני זוכר דבר מאותו ספר, למעט ראשוניותה של אותה חוויה – חוויה שלא תחזור על עצמה אלא כעבור עשרות שנים בקריאה חוזרת של קטעי שירה שאהבתי בנעורי ובבגרותי; תופעה שהיא אולי יותר עצבות על רגעי הקסם שחלפו. לכאורה "עלובי החיים" או "הגיבן מנוטרדאם" היו אמורים לרגש אותי אבל לא כך. שוב העלילה היא שמשכה אותי. ורק לאחר מכן, בנעורי, כאשר יכולתי לראות מעבר לעלילה חיפשתי ולתומי גם האמנתי שמצאתי ריגושים אחרים שהם השכלה והניסיון "ללמוד על החיים" באמצעות ספרים ומחזות תיאטרון. אבל לא רק ספרים אלא גם סרטי קולנוע שהלכו והחליפו את מרכז התעניינותי ושל רבים מבני דורי, מקצתם כיצירות בפני עצמן ומקצתם עיבוד של ספרים. בין אלה האחרונים, לפחות בחלקם, איני יודע כיום באם זכור לי הספר או הסרט ואפשר, אפילו שכלל לא קראתי את הספר.

האירוע המעצב השני קשור אמנם לספר אבל לא לקריאה. בשנות ילדותי חגגו לי רק פעם את יום הולדתי. למעשה הפעם היחידה עד שהגעתי לארה"ב בגיל 24. שם חוגגים הכול החל מיום האב עבור דרך יום האהבה, יום העבודה, יום האם, יום העצמאות ועד לחג המולד וראש השנה הבא בעקבותיו. מכל מקום אותה חגיגה התקיימה בחופשת הקיץ אבל לא בהכרח בתאריך "הנכון", כלומר לא ביום ה-29 לאוקטובר – תאריך שנהייתי מודע לו רק כעבור מספר שנים. במילים אחרות, איני יודע מדוע וכיצד נבחר אותו יום. אולי מפני שחגגו קודם לכן לילד או ילדים אחרים ואני רציתי להיות כמותם. כך או כך יום לפני כן רבתי עם שני אחים, אחד בן גילי והשני מבוגר יותר, שנהגתי לשחק אתם ברחוב, והצהרתי שאני "ברוגז" אתם ולכן אינם מוזמנים ליום ההולדת. אבל האחים באו בכל זאת ועם מתנת פיוס בעוד שאני דחיתי אותם ואת המתנה. האחים פרצו בבכי. ההורים שלי ושלם ושל שאר הילדים דיברו אתי עד שוויתרתי והסכמתי לתת להם להיכנס ולקבל את המתנה: ספר בשם "בן שבט הנווחים" (Son of the Navaho) – ספר שאיני זוכר את תוכנו אלא רק ששמרתי עליו עד נסיעתי לפאריז כעבור 14 שנים. לצערי כאשר חזרתי גיליתי שאבד עם רוב הספרים שהיו לי בנעורי.

התקופה האחרונה בפרוג מקבילה ללימודים בשנה "ד" שתחילתה בהפצצה הראשונה של תל אביב, כלומר ביום ה-9 לספטמבר 1940. הייתה זו שעת בוקר הרגשתי קצת חולה, אולי גם מאוכזב מהמעבר מחסותה של עדה בורובסקי המורה האהובה עלי לבית חינוך בצפון, בנוסף לנזיפה שקיבלתי כבר ביום הראשון, כאשר פניתי למחנכת בכינוי "המורה", כפי שלימדו אותי עד כה וזו גערה בי ואמרה שעלי לקרוא לה בשמה. מכל מקום איני זוכר מי הייתה אותה אישה או מה למדתי שם, למעט נוכחותו של אליעזר, בעל הנגרייה מרחוב מנדלי שביליתי אתו את רוב זמני בחדר המלאכה. במילים אחרות אם לא רציתי ללכת לבית הספר קרוב לודאי שהיה זה ביום שבו לא היה שיעור מלאכה ולכן טבעי שאתחזה לחולה. אמא שמה לי מד חום מתחת לבית השחי וכך ישבתי במטבח לבוש פיג'מה, עד שלפתע נשמע פיצוץ אדיר. כל הבית הזדעזע ואני קמתי בבהלה בעוד שהמדחום נפל על הרצפה ונשבר. המשכתי בריצה למרתף, כפי שנאמר שעלינו לעשות. כילד לא ידעתי מה בדיוק קרה אבל כעבור שנים התברר שאחת הפצצות נפלה במרחק של כ-500 מטר על בית אבות ברחוב פינסקר והרגה 117 ופצעה כ-150 נפש. בנוסף מסתבר שכל העיר הייתה בחרדה שההפצצות תגברנה, כפי שקרה בחיפה שכבר הופצצה ארבעה פעמים לפני תל אביב ועוד מספר פעמים לאחר מכן. תל-אביב אמנם הופצצה שנית ביום ה-12 ליוני 1941, כלומר בסוף אותה שנת לימודים אבל, אנחנו כלומר אני כבר הייתי בגבעת ברנר ובשלב כלשהו גם אבא ואמא הצטרפו אלי.

כאשר עברנו מפרוג לגבעת ברנר, כלומר מהעיר לקיבוץ, לא יכולתי אלא לנחש מה היו הסיבות לכך. על כל פנים, כבר אז ברור היה לי, שהפצצת תל-אביב, שקרתה חודשים רבים לפני כן, הייתה סיבה חשובה אבל לא היחידה לאותו צעד קיצוני. ואמנם כעבור מספר שנים, בנעורי, שמעתי משניהם, כלומר מאמא ואבא, על שאר השיקולים שדחפו אותם לנסות ולחיות בקיבוץ. מדבריהם עלה שאבא הגיע למעין מבוי סתום מבחינה כלכלית ואמנותית: עיקר הכנסתו הייתה מעבודתו בתיאטרון. הכנסה נוספת הייתה מקבוצה קטנה של תלמידים שמנתה כעשרה צעירים שלא תמיד יכלו לשלם – לדעת אמא מפני שאבא היה סלחני מדי כלפיהם. בנוסף, עם פרוץ המלחמה, מקצת התלמידים, רובם בנים, זנחו את הציור ולפחות אחד או אולי שניים התגייסו לצבא הבריטי. בין אלה שעזבו היו גם שלא פרעו את חובם. הבעיה החמירה עוד יותר, היות וגם הנותרים, כלומר הבנות, חדלו מלשלם בהנחה שאבא לא יגרש אותן.

במילים אחרות התקווה להכנסה קבועה, אפילו צנועה, מהוראת הציור בסדנה פרטית התבררה כבלתי אפשרית במציאות של אותם ימים. במקביל התייבשו, מאז פרוץ המלחמה כשנה וחצי קודם לכן, גם אפיקי ההכנסה שגילה בשנים קודמות כגון ציורי קיר לקולנוע "היכל" בפתח תקווה וליריד בניו יורק, לא כל שכן חילופי תמונות תמורת מוצרים שנהיו כולם יקרי המציאות עם הפסקת הסחר הבין לאומי. בלית ברירה אבא נאלץ לקבל על עצמו לעצב, שוב, שלוש תפאורות בזו אחר זו וגם את אלו בשכר מופחת. פירושו של דבר היה התחזקות התלות בתיאטרון והחשש שהתיאטראות ינסו להוריד עוד יותר את שכרו, כפי שעשו, כנראה, לאמנים אחרים. בתנאים אלו גמלה ההחלטה להיענות להזמנה של שניים מתלמידיו מגבעת ברנר, בלה ברעם ויצחק אמיתי (1907-1984), להשתקע אצלם בקיבוץ, על מנת לשמש כמורה בבית הספר המחוזי ומנחה לצעירים שהזמינו אותו ואחרים מקיבוצי הסביבה, כגון חולדה, נען וקבוצת שילר.

מאחורי ההחלטה על המעבר עמד, כנראה, גם שיקול של אמא על הצורך להרחיק את אבא משחקניות התיאטרון. כבר בנעורי דובר על כך שאלה היו מוכנות לעשות כמעט הכול על מנת שיעצב עבורן תלבושת יפה ככל האפשר. זאת בנוסף לקרבה הטבעית בין אנשי הצוות בתיאטרון העושים יחד ימים ולילות, בהכנות לקראת העלאת מחזה. שיקול נוסף נתגלה לי במקרה מקבוצת תלמידות שטענו שאמא ראתה בהן יריבות. בהכירי את אבא ואת חולשותיו, אין הדבר מפליא אותי. על אף שלימים טען שמעולם לא בגד בה, סביר להניח שתלמידות בגיל שמונה עשרה-עשרים עשויות להתאהב במורה שלהן צייר בעל שם בן ארבעים. כבר היו דברים מעולם, אפילו בתל-אביב. לעניין זה די להזכיר את אביבה אורי שנישאה לדוד הנדלר ואת רות צרפתי שנישאה למשה שטרנשווס, עם פער של כעשרים שנה ויותר, בשני המקרים. הסבר לרגשותיה של אמא כלפי התלמידות נבע כנראה גם מהתחושה שאלה התייחסו אליה במידה לא קטנה של אדנות: הן היו אמניות צעירות בעוד שאמא הייתה האישה שסידרה את הסדנה לקראת בואן וניקתה אחריהן בלכתן.

בנוסף היה גם פער הגילים, שהרי אמא הייתה, כבר במחצית שנות ה-40 לחייה – גיל שבו התייחסו אפילו לגברים כאל "זקנים" ולא כל שכן לנשים. על אותו יחס של אדנות כלפיה שמעתי אותה מתלוננת לא פעם בנעורי בקשר להתנהגות נשים מכל תחומי התרבות שהפגינו את הערצתן לאבא, כאילו, היא כלומר אמא, אינה קיימת. בכל מקרה ההפרדה של אבא משני עיסוקים אלה, תלמידים ותיאטרון, תגרום לו, כעבור שנה לערך, להתמקד בלעדית לציור מכאן ואילך. צריך הייתי לכתוב "כמעט בלעדית", כי אבא עתיד לעצב עוד שלוש תפאורות בשנים הבאות: האחת, עבור תיאטרון "האהל" ועוד שתיים עבור "הבימה" – כולן כנראה בלית ברירה, כפי שיתברר בהמשך, מכיוון שהוא ואמא נותרו בחוסר כל. הראשונה, בסתיו של שנת 1942, כאשר עזבו או נאלצו לעזוב את הקיבוץ ושתי האחרות בשנת 1949, בעיצומה של מלחמת העצמאות.

בטרם אפרד סופית מהדירה ברחוב פרוג וזמנית מתל-אביב, ראוי להעלות כמה אירועים נעימים. ראשית, הפגישה עם שני ילדים, בניו

של רפאל (פולק) אניספלד בן דודה של אמא, שגרו בפתח תקווה – ילדים הזכורים לי בעיקר מכיוון שהיו היחידים בין מכרי שהוריהם קנו להם משחקים, כגון "קלפים", "דמקה" ומעל לכל "מונופול", כנראה בגרסתו העברית כלומר "ריכוז". אירוע נוסף באותה תקופה הוא ההכרות עם אישה בשם הלה אניספלד אף היא קרובת משפחתה של אמא, אבל בעלת אישיות שהייתה היפוכה הגמור: התגלמות של שלוה מופלאה שאפפה בו את כל סביבתה – שלוה שמצאתי בה מפלט מדי פעם מהיום שבו חזרנו העירה כעבור שלוש שנים ועד לנסיעתי לאירופה בתחילת שנות ה-1950.

גבעת ברנר (1941)

התעלומה הראשונה ביחס למעבר לגבעת ברנר הוא הזיכרון שעברנו לשם ביחד, כלומר אני אבא ואמא. אבל כאשר התחלתי לכתוב על הנושא נוכחתי שחסרים לי פרטים חיוניים שהייתי אמור לדעת, שהרי לעת זו הייתי כבן אחת עשרה, אמנם עוד לא נער אבל כבר לא ילד. לכן השאלה כיצד זה שלא שמת לי לב שראיתי את אמא ואבא רק מדי פעם אבל לא ביחד או כיצד זה שאיני זוכר את החדר שגרו בו או את החדר שאבא עבד בו? הייתכן שכל אלה נמחקו כלא היו? לעומת זאת אני זוכר בברור את המיטה שלי שהועברה לכאן. אחת משתי המיטות עם שלושה המזרונים שנרכשו כשנה קודם לכן. המיטה הייתה אמנם גדולה במקצת מהרגיל ובקושי נדחקה לחדר שגרתי בו, אבל יצרה אצלי תחושה נעימה של המשכיות. אותה תחושה הייתה לי כאשר ראיתי את "הרדיו שלנו", שהועמד בסככה הסמוכה לסנדלרייה ולכאן התאספו ערב, ערב החברים על מנת לשמוע את החדשות מהעולם הגדול. לעומת זאת לא שאלתי את עצמי לאן נעלמה המיטה השניה וכל שאר החפצים עד שאלה שבו והופיעו כאשר חזרנו לתל-אביב כעבור שנתיים והמשיכו לשרת אותנו בנאמנות עוד שנים רבות.

התעלומה השניה היא מועד המעבר לגבעת ברנר. מחד יש לי זיכרון ברור מההפצה הראשונה של תל-אביב בתחילת שנת הלימודים בכיתה "ד". לעומת זאת איני זוכר את ההפצה השניה ביום ה-26 ליוני 1941, פירושו של דבר שלכאורה עברנו לפני סוף אותה שנת לימודים. אם כך כיצד זה שכאשר הגעתי לגבעת ברנר, כבר היו שם מלבדי עוד ילדים רבים מתל-אביב וכולנו שיחקנו והשתוללנו כמקובל ב"חופש הגדול"? האם הוחלט לקצר לכולם את שנת הלימודים באותה שנה? בנוסף מצויה בידי "הגדה של פסח תש"א" שאבא עיצב עבור גבעת ברנר. החוברת זכורה לי היטב מילדותי כמו גם הטקס שהתקיים בגבעת ברנר. אבל פסח תש"א חל ביום ה-12 באפריל 1941 כלומר באמצע שנת הלימודים כאשר הייתי ללא ספק עדיין בתל-אביב. יתר על כן לו עברנו במהלך שנת הלימודים כלום לא הייתי מרגיש בכך? בקיצור הפתרון היחיד לעניין זה הוא שאבא עיצב את "ההגדה" כאשר היה עדיין בתל-אביב – אפשרות תמוהה ובלתי זכורה למרות סקרנותי "לראות מה אבא עושה". באשר להפצה השניה אכן אפשר שקידמו את סיום הלימודים או שהורים רבים החליטו לשלוח את ילדיהם מהעיר מוקדם ככל האפשר והקיבוץ נענה לדרישה וגם הוא קיצר את השנה בשבועיים-שלושה.

התעלומה השלישית היא נוכחותו של אבא בגבעת ברנר. על פי זיכרוני לימד שם ציור בבית הספר במשך מרבית השנה אבל אפשר שגם זיכרון זה הוא אחד מתעוועי הילדות. אמנם הייתי כבר בן אחת עשרה, אבל שקוע מדי בהרפתקאות: אלו שמצאתי בספרים ואלו שחוויתי יומיום בעצמי. לכן אפילו לא שמת לי לב שממש באותה תקופה, כלומר במהלך שנת הלימודים, אבא היה בטבריה ובצפת מקום בו צייר כ-70 פסטלים שהציג בחיפה במרץ 1941 – עבודות שכלל לא הייתי מודע לקיומם, עד שגיליתי את הדבר בין קטעי העיתונים השמורים אצלי. יתרה מכך, אני מניח שאמא הייתה איתו רוב הזמן ולא בגבעת ברנר כפי שנדמה היה לי בזמנו. במילים אחרות

אור מתוק, הדר ירק
 פרחי חסדה בלי גבול
 וחק שפעת ציצים מוחה
 מיום ליום יסודי הפר
 ירבה צבעי תפארת
 כו לא ישטה בידך זיו
 כו לא ימלא רגן פיו
 ושפתותיו ביל נער
 אשר עולם שקכה לו
 הדר הדורה וזהר

ה יפית האביב
 פשדה בארוז
 הציצים יפרחו
 צהלת חיים טבוב
 מה יפית האביב
 מה נעמת האביב
 ה יפית העולם
 ים רגן פתוח
 יך נבלים ברוח
 ומאידים פני האנס
 מה יפית העולם
 מה נעמת העולם
 ה יפית בקר אור
 כל ענה כל עשב
 ישת טל הכסד
 ישתו טל יפית
 מה יפית בקר אור
 מה נעמת בקר אור

הראת אביב נון גון
 נכה פתח, נרבה מחוכ
 תשיש נשמת כל ה
 אשר זרע - גייל ישי
 פי בא, חרב מועד קצי
 גמל יבול שד
 גמל יבול שד
 הראת אביב היטיבו רן
 אדם וניו קדים וצאן
 כי בר מלאו שדות
 לקול חליל רועים על
 ישח העדר על הג
 ישא רגליו, ירקוד
 ישא רגליו, ירקוד

"הגדה של פסח תש"א" עבור גבעת ברנר. איורים: יצחק פרנקל, מילים: יוסף אחאי. 21.5X16.5 ס"מ, 1941.

קיבלתי את ההיעדרויות של אבא ואמא כתופעה טבעית, בדומה להורים אחרים, חברי קיבוץ, שמיעטו לבקר בחדרי הילדים, שלא לדבר על כמה ילדי חוץ שהוריהם לא באו בכלל. לאמתו של דבר נראה שבדרך כלל קיבלתי ללא ערעור את אשר אמרו ועשו הורי: כך המעבר מדירה לדירה, מתל-אביב לקיבוץ, ההחלטה שמכאן ואילך נהיה צמחונים או כל אמירה ואירוע אחר בין אם אהבתי אותם ובין אם לאו. אמנם מדי פעם מרדתי כמו הבריחה מהפנימייה בבני ברק או האיום שאברח אם אמא תרים עלי יד פעם נוספת. שאר התגובות התבטאו בתעלולים קטנים, רובם נגד ילדים אחרים, שבהם שחררתי את הכעס ותחושת האין אוניס.

יוסף אחאי 1898-1988

תיאור בלוד 1905-2007

אין לי ספק לגבי כוונתם הראשונית של אבא ואמא להשתקע, כנראה דרך קבע, בגבעת ברנר. רמז לכך אני מוצא לא רק במעבר עצמו אלא גם בשני פרסומים מאותה שנה, כלומר 1941: האחד, אותה "הגדה של פסח" שביצע כחצי שנה לפני המעבר והשני, רישום שהופיע ב"גזית" ביולי, סמוך מאוד למועד שבו עזב את הקיבוץ – רישום שמתחתי מופיע שמו בתוספת הכתובת: גבעת ברנר. אבל כידוע, כוונות ומעשים אינם עולים תמיד בקנה אחד לפחות במקרה של המעבר לגבעת ברנר. ראשית בלה ברעם זנחה באותה תקופה את הציור ואת הקיבוץ לטובת קריינות והגשת תוכניות רדיו, שנהיו פופולאריות מאוד. יצחק אמיתי, לעומת זאת, אמנם נשאר עוד זמן מה בקיבוץ והמשיך לצייר כל חייו, אבל כבר בתחילת 1941, קיים תערוכה ראשונה בגלריה כ"ץ בתל-אביב. קרוב לודאי שמכאן ואילך הרגיש כאמן עצמאי ולא כתלמיד. איני יודע מה קרה עם הצעירים האחרים בגבעת ברנר שרצו ללמוד אמנות. אבל אין לי ספק שבסופו של דבר הרעיון לפתיחת סדנה להוראת הציור בקיבוץ לא מומש; אולי מחוסר מקום או שאותו חוסר מקום נבע מהוראה של מוסדות היישוב לקטוע את היוזמה, כנוגדת את מטרות ההתיישבות העובדת. אפשר שזו הסיבה שאפילו אבא לא קיבל חדר עבודה.

פרשנות אחרת לסיבה שאבא לא נקלט ועזב את גבעת ברנר מתבססת על השוואה שעשו ילדי הקיבוץ בינו ליצחק אמיתי בקשר לתערוכה שקיים במהלך השנה – הערה שנועדה, אולי, להקניט אותי ואשר תמציתה הייתה "אמיתי מצייר כמו אבא שלך ויותר טוב". זכור לי שבזמנו אמנם חשבתי שסגנונו דומה מאוד, למעשה אפילו חיקוי לזה של אבא, אבל בכל זאת נעלבתי וגם הבנתי שהכוונה שהסתתרה מאחורי ההערה הייתה שלא צריכים את אבא. בדיעבד אני חושד שהילדים שמעו את ההערה מפי ההורים וכדרכם של ילדים מהרו לחזור ולומר לי אותה. מכאן משתמע, לדעתי, שחברי הקיבוץ החליטו שאינם זקוקים לשני ציירים, כפי שהיה קורה לו קיבלו את אבא כחבר המשק. אפשר גם, שאמיתי היה שותף לאותה החלטה בתקווה שהוא ולא אבא ימונה כמורה לציור ויוקצה לו זמן נוסף לעבודתו כאמן. כמובן שלדברים אלה אין בידי הוכחות. איני יודע באם אכן אמיתי שימש כמורה לציור במקום אבא או האם ניתנו לו התנאים הדרושים לאמן. כל אשר אני יכול לומר בבטחה שעם קום המדינה אמיתי היה אחד האמנים שהתיישבו בצפת סמוך לאבא ובנוסף שהיה ללא ספק גבה קומה ואדם חביב במיוחד.

על האירועים בחיי אמא ואבא מהמעבר לגבעת ברנר עד שחזרנו לתל-אביב, כעבור שנה וחצי, איני יכול לספר הרבה, כי חייתי בעולם שונה מאוד משלהם. עם זאת זכורים כמה פרטים המתייחסים לרגשות שלי עצמי ביחס אליהם. כך למשל תחושת הצער שהייתה לי כאשר אמא שכבה יום או יומיים, לבדה, באחד הצריפים בגבעת ברנר, עם כאבי גב שנגרמו כאשר ניסתה לעבוד במעדר בגן הירק. או במראה המשעשע כאשר אבא רזה כל כך, כנראה בגלל ההתרוצצות, עד שמכנסיו היו מחליקים, לדבריו מכיוון שאיבד את החגורה, ולכן נאלץ למשוך אותם, במרפקיו, כלפי מעלה ללא הרף. שאר החוויות הן מגוון שרובו חיוב ומיעוטו שלילה, אולי בגין האווירה המיוחדת ששררה בקיבוץ כאשר הגעתי לשם. ראשית, קדמו לי לא מעט ילדים שהגיעו מתל אביב ביניהם אפילו שניים או אולי שלושה, כמוני, עם

"לקראת אביב נרון בקול / נכה בתף נרבה מחול / תשיש נשמת כל חי / אשר זרע – יגיל, ישיר / כי בא, קרב מועד קציר / גמול יבול שדי / גמול יבול שדי // לקראת אביב היטיבו רון / אדם וניר כרים וצאן / כי בר מלאו שדות / לקול חליל רועים עלו / ישמח העדר על הגז / ישא רגליו ירקוד / ישא רגליו ירקוד".

הוריהם ולכן לא הרגשתי חריג מדי. גורם שני, חשוב לא פחות, נבע מתחושת החופש המוחלט וההרפתקאות שהעסיקו אותי נפשית ומילאה את זמני מבוקר עד ערב. בנוסף ראוי לזכור שבאותם ימים היינו, אנו הילדים, ללא שעונים, ללא לוחות שנה ובחברה חילונית ללא ציון מיוחד של חגים ומועדים, כך שהזמן חלף כרצף כמעט אחיד שבחלקו האחד היו לימודים ובחלקו האחר החופש הגדול, וכפי שכבר ציינתי, ללא אבחנה של ממש, לפחות לא אצלי, שיש הבדל באורכם. אבל, כמו לכל דבר גם לאותו חופש בגבעת ברנר היה סוף, למרות שנראה היה כאילו ימשך לתמיד.

בסופו של דבר "הגדת הפסח" תש"א היא העבודה היחידה של אבא הקשורה למעבר לגבעת ברנר, גם אם בוצעה כחצי שנה קודם לכן. ההפקה עצמה בוצעה, קרוב לודאי, על ידי אחד מחברי הקיבוץ, כנראה יוסף אחאי, שחי כאן עם בתו, נערה בשם אביטל, שהייתה מבוגרת ממני בשנה – נערה הזכורה לי היטב, כי אני עתיד לפגוש אותה בשלהי שנות ה-1950 בניו יורק. יתרה מכך, בהמשך, בשנות ה-1960, התברר לי להפתעתי שאותה אביטל ואביה היו קרובי משפחה של נעמי שמר. מכל מקום, יוסף אחראי היה ללא ספק דמות יוצאת דופן מכמה בחינות, ראשית במראהו: גבוה, רזה, בלורית בהירה וחיוך אופטימי. שנית, בנוסף להיותו מורה לתנ"ך ומחנך של חלק מתלמידי בית הספר, נטל על עצמו את הטיפול בגינת הנוי של "בית זקס" – וילה פרטית של אדם מסתורי, שעמדה בלב הקיבוץ. שלישי, היותו מחבר תמלילי שירים, לעתים היתוליים, שהחליטן תיארו בלוד, גם הוא חבר קיבוץ, התאים להן מנגינות בדרך כלל מיצירות הקלאסיקה הגרמנית. לפני שאמשיך אוסיף מיד שגם אחאי וגם בלוד האריכו ימים, הראשון נפטר בשנת 1988 בהיותו בן 90, ואילו בלוד חגג את יום הולדתו המאה בשנת 2005 בטבעון ואפשר שהוא עדיין חי.

מהשירים, שהותאמה להם מנגינה זכורים לי שניים עם קצת מהמנגינה, שהיא כנראה עממית גרמנית וקצת מהמילים: האחד "הרעיון כציפור יחלוף ואיננו... אין חופשי כרעיון". השני "כל הלילה לא ישנתי, לבי נע לבי זע / אל השמש התפללתי אורי נא עורי נא / עד נקומה נתעוררה ונשעיר ונרון...". לעומת זאת המילים של השיר השלישי "מה יפית..." מופיעות בהגדה וככל הידוע הותאמה גם להן מנגינה גרמנית עממית. רק בשיר הרביעי "היתוש", שהוא היותר היתולי, הצלחתי לזהות את מנגינת שיר המלחמה מהאופרה נשואי פיגארו של מוצרט. באותה הגדה מצאתי עוד שני שירים שאינם מוכרים לי אבל חוברו כנראה על ידי יוסף אחאי ולכן בחרתי לצרף אותם כמזכרת לתפיסת העולם המדגישה את יופי הטבע ושמחת החיים – אותם מאפיינים העתידיים להופיע בשיריה של נעמי שמר, אולי אפילו במודע.

בין אלה שהתכנסו בגבעת ברנר לעת זו, גם הם כנראה בגלל הפצצת תל אביב, היה מתמטיקאי בשם שלמה סטרנין (1890-1948), שהגיע לכאן עם אשתו ובנו חיים – נער שהיה, כמו אביטל, מבוגר ממני בשנה. הכול ניבאו לו עתיד מזהיר במדעים מדויקים – תחומים שהתמקד בהם בסיוע אביו שנודע בזמנו כמי שחיבר, עבור הגימנסיה העברית בוילנה, את ספרי המתמטיקה הראשונים בעברית על נושא חשבון דיפרנציאלי ואינטגרציה. משפחת סטרנין חרוטה בזיכרוני בגין ויכוח, שהתעורר. בין חיים מחד והאבא שלו ושלי מאידך, שהתקיים במעונות הילדים. הויכוח התחיל כנראה בהערה כלשהי שנאמרה בהיסח הדעת אלא שחיים, כלומר הבן, הגיב עליה בפסקנות באומרו "האשליה היא שקר", מיד יצאו שני האבות שלו ושלי להגן על האשליה כמרכיב חשוב בחיי האדם. איני זוכר כיצד נגמרה השיחה. קרוב לודאי ללא הכרעה. אבל, אין לי ספק שהכוונה הייתה להדגים בפנינו הילדים, רובנו בראשית גיל הנעורים, כיצד מתנהל דיון או ויכוח על נושא כלשהו והאפשרות להציג עמדות שונות. אני מניח שבאותו מעמד הטרידה אותי השאלה מי צודק? בטח האבא שלי ושלו. אבל רק כשנתיים לאחר מכן התחלתי להבין למה חתרו

סטרנין ואבא. היה זה כאשר למדתי בחמישית את "האפולוגטיקה", כלומר נאום ההגנה של סוקרטס כפי שהוא מופיע בכתבי אפלטון. כתוצאה מהויכוח על האשליה, התחלתי להבין שהחשיבות אינה בהכרח מי צודק אלא בעצם הדיון. מכל מקום אירוע זה בגבעת ברנר מתחבר אצלי מיד לשיחה עם אבא על הנטייה שהייתה לי לדלג על פני תיאורי נוף במרדף אחר העלילה – נושא שכבר דנתי בו ואין צורך לחזור עליו. אבל גם משאר השיחות שקיימנו בשנות לימודי בתיכון והלאה, למעשה, כמעט עד מותו. דמות נוספת בקלחת האנושית של גבעת ברנר היה איש בשם גוטהלף, שעסק כאן במחקר חברתי כלשהו. לצורך זה החליט לגור במקום ביחד עם אשתו ובנו – נער בן גילי. אין ספק שהאיש ואשתו נראו ונשמעו כזרים במקצת בגין הלבוש והדיבור המוקפד. כעבור מספר חודשים פרסם את מסקנותיו בצורת ספרון קטן. לא קראתי את המחקר וספק אם בזמנו הייתי מבין את אשר נכתב שם. לעומת זאת זכורות לי התגובות הסוערות של החברים שאילצו את האיש ומשפחתו לעזוב. אפשר שהיו עושים כך ממילא, עם כי הרושם שלי היה שלפחות הילד רצה להישאר ונפרד מאתנו בצער. אבל יתכן שאותו צער היה תוצאה של דברי הביקורת הבלתי מרוסנת כלפי אביו, שללא ספק פגעו גם בו – חוויה קשה שלא תישכח, אפילו עבורי, למרות שלכאורה לא הייתי מעורב.

היות והתחלתי את תקופת גבעת ברנר בתיאור הרושם שעשו עלי המבוגרים ולא הילדים שפגשתי שם אמשיך באותו כיוון ואוסיף את אלה שלימדו כאן. אבא כפי שכבר ציינתי לימד ציור, מקצוע שהיה משום מה שנוא על הילדים. למרות שנהג בסבלנות רבה ועודד את כולם באמירה "כל אחד יכול לצייר וצריך רק לרצות", האווירה בשיעורים שלו הייתה עוינת ובאחד מהם הוחלט גם על מעשה קונדס שאני השתתפתי בו. למרות ששכחתי מה עשינו, קרוב לודאי "שכחה מרצון", זכור לי היטב שאבא קרא לי אליו לאחר השיעור ואמר לי שהוא נפגע – הערה שהכאיבה לי, על אף שברור היה לי שהבין את הצורך שלי לא לנהוג בצורה שונה מכולם. ככל הזכור לי, לאחר אותו אירוע לא התקיימו שיעורי ציור נוספים. אפשר שזה המועד שבו אבא ואמא עזבו את הקיבוץ. מכל מקום בכל שיחותיי עם אבא לאורך השנים לא הוזכר נושא הוראת הציור לילדים, למעט פעם אחת בתום מלחמת העולם, כלומר במחצית שנות ה-1940. לעת זו פגש בתל אביב חייל בריטי שלדבריו התמחה בנושא. בשיחה עם אותו איש עלה, כפי שגם נוכחתי בהמשך, שילדים מציינים ללא היסוס עד לגיל שבו הם לומדים לקרוא ולכתוב ואז הם מפסיקים ורק אצל בודדים היכולת והרצון לצייר חוזרים בתחילת גיל העשרה.

סטרנין היה אמור ללמד אותנו, חשבון כמובן, אבל גם הוא לא זכה להצלחה ונאלץ לסיים לאחר שניים-שלושה שיעורים. במקרה זה המדובר בניסיון להקנות לנו, תלמידי כיתה "ה", מושגי יסוד באלגברה, כלומר תרגום מרכיבי השאלות למונחי "ABC". פירוש של דבר לא עוד "שני צינורות ממלאים בריכה בפרדס..." או "שתי רכבות נוסעות..." אלא פרוק הבעיה למרכיבים מופשטים כמו החשיבה המתמטית עצמה. למרות שכאמור הניסיון לא זכה להצלחה, הרי שמבחינתי דווקא אותה הפשטה היא שסייעה לי בהמשך, בלימודי התיכון, במיוחד בגלל הנטייה שלי לשקוע מיד בהזיות למשמע מילים כגון "בריכה בפרדס..." או "רכבות נוסעות..." איני יודע באם כשלונו זה גרם לכך שסטרנין ומשפחתו ביקשו לעזוב או אולי היה זה בגלל ויכוח שהתחיל בזמני ביחס לבנו חיים שביקש ללמוד באוניברסיטה בירושלים – ויכוח שהתנהל בשני כיוונים. האחד עם הקיבוץ שסירב לשלם את שכר הלימוד והשני עם האוניברסיטה שסירבה לקבלו היות והיה צעיר מדי. בדיעבד מסתבר שהמשפחה עזבה את הקיבוץ. האב לימד זמן מה בתל-אביב ולאחר מכן עברה לירושלים כאשר הבן התקבל לאוניברסיטה.

מורה נוסף שנשאר זמן קצר מאוד היה אמור, כנראה, ללמד אותנו עברית או ספרות עברית. אמנם שכחתי את שמו אבל לא את השיעור שבו הסביר לנו כיצד נשמעת השירה שנכתבה במלעיל. לצורך

זה הקריא לנו שיר של מיכה ברדיצ'בסקי (1865-1921) שנחרט מיד בזיכרוני: "שמש אביב ירדה ימה / עד לקצות שמים / זיו כחלילי הוצת שמה / תאוזה לעיניים...". זכורה לי גם מורה שלימדה זמן קצר אנגלית, שהחלה את השיעור הראשון בקריאת שיר של רוברט לואי סטיבנסון שהיה מוכר לי עד כה רק כמחבר "אי המטמון" – ספר שהיה אהוב עלינו הילדים. אין ספק שהשיר היה הפתעה מרגשת ובלתי נשכחת אולי בזכות אותה קריאה וכמובן התרגום המידי שבא לאחר מכן. אמנם בבגרותי, גם אני כמו רבים אחרים זיהיתי את סטיבנסון עם הדמות הכפולה של "די"ר ג'קל ומר הייד" אבל מילות השיר במיוחד הראשונות לא הרפו ממני עד שקניתי, לימים, ספרון ישן נושן בשם "גן חרוזים של ילד" שבו הוא מופיע.

The love song of J. Alfred Prufrock:

The waste land:

This is how the world ends not with a bang but with a wisper. T.S.Elliot 1888-1965.

נחליאל.

צמח המימוזה.

לאחר זמן קצר אותה מורה לאנגלית נעלמה כלא הייתה ובמקומה הופיע מורה לאנגלית, איש צעיר יחסית, בשם נח שטרן שהגיע לכאן כל שבוע באוטובוס. איני זוכר ששיעוריו היו מיוחדים ועם זאת הותיר בי רושם בל ימחה שאיני יכול להסביר אותו. לרוע המזל מרבית התלמידים דרשו לסלקו, בטענה שהוא נראה כמי שאינו מתרחץ היות ומכנסיו, בעיקר הכיסים, מלוכלכים משומן – טענה שהייתה, לא נעים לומר, גם נכונה. כעבור כעשר שנים בתחילת שנות ה-1950 הופתעתי לשמוע את שמו של האיש בקשר להרצאות שנשא באוניברסיטה בירושלים על שירתו של ט"ס אליוט ועל כמה משיריו שתרגם לעברית לצורך זה. לאחר שחזרתי לארץ, שוב עלה שמו הפעם במאמר לזכרו. מסתבר שהאיש התאבד בשנת 1960 בהיותו בן 48, מסיבות בלתי ידועות ובנוסף שמוצאו היה מליטה ולא אנגליה, כפי שחשבנו לתומנו. בסיכומו של דבר, אותו נח שטרן, מורה שלימד אותי רק כמה שיעורים, היה המרצה שפתח בפני רבים מבני דורי צוהר אל השירה המודרנית, מעין המשך לסימבוליזם הצרפתי של המאה ה-19 שעמד לנגד עיני כאשר אני עצמי ניסיתי לכתוב בגיל הנעורים – סגנון ממנו צמח החרוז הלבן והמטאפורה המחברת בין הפכים המצויים כבר ביצירתו המוקדמת של ט"ס אליוט: "שיר אהבה של ז'. אלפרד פרופרוק". השיר שנורה ואני כה אהבנו; השיר שביקשה שאביא לה ימים ספורים לפני מותה. האם כך היה קורה ללא נח שטרן? אפשר שכן ובכל זאת שמו מתחבר אצלי לאותה התפתחות וכנראה גם אצל אחרים מבני דורי: את השעות הרבות שבהן קראתי את שיריו, את מאמריו, ראיתי את מחזותיו ולא נחה דעתי עד ששמעתי תקליט שבו הוא עצמו קורא את יצירתו הידועה בשם "ארץ הישימון" המסתיימת במילים "כך נגמר העולם לא ב-זבנג אלא בלחישתה".

מהתקופה בגבעת ברנר זכורה לי המורה לטבע – למעשה מדריכה, שיצאה אתנו הילדים מדי פעם לגבעה שמצפון לבית הספר. כאן הייתה מצביעה על ציפור או צמח זה או אחר וקוראת בשמו. בפעם הראשונה והשניה עוד עקבתי אחריה ולכן אני מזהה כיום את הנחליאלי, את השרקרק ואת העפרוני המצויץ. אבל ככל שרבו המונחים שנהיו יותר ויותר מוזרים הלכתי והתרחקתי ממנה ואלה שהסתודדו סביבה, רובם בנות, שהעריצו אותה בכל לבן. במבט לאחור נראה לי שהצלחתה של אישה זו נבעה במידה רבה מהסבלנות שבה התייחסה לכולם בין אם הקשבנו או לא, כל עוד נשארנו בטווח הראיה. אפשר שבזכות טיולים אלה התחזקה אצלי הפתיחות לחוויית הטבע, אמנם לא בשינון שמות אלא במראות וריחות של צמחייה. על כן גבעת ברנר נשארה בזיכרוני מזוהה עם ריח פריחת ההדרים, או שיחי המימוזה, שהקיפו את הפרדסים, ביחד עם עצי הברוש או צמחי הצבר שעוד טרם הורגלנו לאכול את פרותיהם. זכור לי גם הריח המוזר של שורת עצי אגוז-מוח שצמחה לה בשולי גן הירקות. את ריח המים בבריכת ההשקיה הישנה שמחוץ לגדר ואשר אליה היינו, הבנים, יוצאים מדי פעם על מנת לשחות, בימים החמים, ערומים כי לא היו לנו בגדי ים. כך גילינו להפתעתנו שאחד הנערים לא נימול – נער מבוגר יחסית בשם פונטקורבו שהגיע לכאן לבדו מאיטליה.

בהקשר של ריחות וטבע זכורה לי גם נטיעת שתלי האורנים במדרון המזרחי של הגבעה שעליה ניצב בית הספר – שתילים שעקבתי אחריהם במשך שנים בכל נסיעה בכביש היורד דרומה, עד שהפכו לחורשה מכובדת והיחידה שאני יכול לומר בגאווה שהייתה לי יד בדבר – בניגוד לכל העצים ששתלנו בתל-אביב שהוחזרו מיד למחרת למשתלה. אם נשמעתי מזלזל באותה מדריכה ראוי שאמהר ואסביר שמלכתחילה הייתי מודע בקשר לטבע שנוצר אצל רבים באמצעות אותם שמות ובעיקר הסיוורים המודרכים הנלווים אליהם. לכן לא ייפלא שכאשר יסדתי מכללה לעיצוב ואדריכלות הזמנתי בשלב מוקדם יחסית מורה/מנחה לצמחייה שהפגישות איתה שימשו כמעין תרופת נגד לעולם המלאכותי מעשה ידי אדם שלתוכו נכנסים הסטודנטים.

חיים אנציו סירני 1905-44.

המגע בין ילדים ומבוגרים, בגבעת ברנר, מתחבר אצלי, בין השאר, עם משפחת סירני הבן שלמד אתי בכיתה שתי אחיותיו שהיו מבוגרות ממני, האם שניהלה את מפעל השימורים וכמובן האב חיים אנציו סירני שבא מדי פעם לביקורים בחופשות מהצבא הבריטי. בהזדמנויות אלו לקח אותנו, הילדים לשני טיולים. האחד קצר עד לצומת כביש בילו וכביש ירושלים. כאן נתקלנו בקבוצת צעירים ערביים שהתחילו לרדוף אותנו, כנראה בגלל הבנות עם המכנסיים הקצרות. נמלטנו מהמקום דרך שדה חרוש. לקראתנו בא ערבי שהלך שם אחרי סוס רתום למחרשה. האיש צעק עלינו בקולי קולות על מנת לגרש אותנו מהשדה החרוש. סירני, שהיה קטן קומה ומלא מרץ, כילד בגילנו, רץ לקראתו וחיבק ודיבר אתו כמה מילים. הערבי כנראה התרצה והמשכנו בדרכנו. על מנת להפיג את העייפות ובו זמנית לעודד אותנו מחוויות אלו, לימד אותנו את שיר הלכת האיטלקי "אוואנטי פופולו" (Avanti Popolo).

הטיול השני עם סירני היה ארוך יותר. הגענו עד לכפר מגידל (אשקלון). בדרך ראינו מרחוק ערביות עם שיער אדום (חינה) תולות בדים שקופים אף הם צבועים באותו גוון אדום – תופעה שנראתה מוזרה בעיני שנים רבות, עד שלמדתי לימים על השימוש הרווח בצבע זה בהקשרים שונים, החל מחיי יומיום עבור דרך טכסים ועד לאמונה בערכו הרפואי. בשונה מהראשון, טיול זה הרחיק אותנו מהקיבוץ, עד לשעה מאוחרת אחר הצהריים. הרגשתי רעב, צמא ועייף. להפתעתי בשלב זה הגיע אוטובוס על מנת לקחת אותנו חזרה. שני טיולים אלה עם סירני הגבירו אצלי את דחף המסע, שממילא קינן בי כסוג של הרפתקה, ברוח הספרים שקראתי על מגלי עולם. לא ייפלא על כן שכתוצאה מכך יצאתי עם כמה מהבנים לסדרת מסעות, מהם זכורים לי שניים: האחד, למושבה רחובות דרך קבוצת שילר והשני מערבה עד דיונות החולות שממערב לכפר הערבי זאראנוגה (היום כפר גבירוס) – כפר הזכור לי בעיקר בגלל הסמטאות שהיו למעשה תעלות ביוב פתוחות ומסריחות בנוסף לזקנים וילדים מוכי גרענת, עיוורים למחצה שישבו שם מכוסים בנחילי זבובים.

בטרם אפרד מגבעת ברנר ברצוני לשוב ולחזור לימים ולדבריים הראשונים שעשיתי כאשר הגעתי לשם – אותם דברים שקבעו במידה רבה את יחסי למקום. כך למשל הדחף המידי להיפטר מהמשקפיים שבין כה וכה לא שימשו אותי לשום דבר. ראיתי טוב מאוד בלעדיהם. ככל שידעתי גם הפזילה כמעט ונעלמה. אבל תמיד היה חשש שישמשו סיבה לכל מיני כינויים במיוחד אם אהיה הילד היחיד המרכיב אותם. במקרה וישאלו אותי היכן הם זרקתי אותם בין הקוצים, סמוך לגדר ליד בית הילדים, כך שאם אצטרך, אוכל לשוב ולמצוא אותם. אבל את אמא, היחידה שעשויה הייתה לשאול, ראיתי רק לעתים רחוקות ואף אחד אחר לא התעניין בגורלם. אמנם היו שם שתיים-שלוש מטפלות אלא שעיקר תפקידן היה לנקות את החדרים ולעזור בסידור המיטות. בקיצור אף אחד לא חקר את מעשיה של "חברת הילדים" שהייתה ערב רב של ילדי קיבוץ וילדי חוץ של בנים ובנות, חלקם בגילי ואחרים קצת מבוגרים יותר. האווירה הייתה של שובבות מרוסנת, שהובילו אותה שני אחים מתל אביב.

I am Popey the Sailor Man

את רוב הזמן בילינו, בנים לחוד ובנות לחוד, במשחקים שהכרתי מרחוב פרוג. השוני היחיד היה שכאן הופיעו, כאילו יש מאין, שני שירי רחוב בלתי מוכרים: האחד המתחיל במילים "איי אם פופאיי דה סיילור מן / שנך יעופו רגליך יצופו / איי אם פופאיי דה סיילור מן" – שיר שידרשו לי שנים עד שהבנתי במה מדובר, כלומר עד שראיתי את אותם סרטים מצויירים. מקורו של השיר השני כמו משמעותו נשארו תעלומה עד היום למרות שהמילים ברורות למדי: "תומאיי איש פילים / הפליג למרחקים / הלך תפס תומאיי קטן הלביש לו תחתונים... ורודים". בדיעבד מסתורי עוד יותר בעיני מדוע שירים אלה הצחיקו אותנו שוב ושוב? כנראה דווקא בגין היותם שטות מוחלטת. מכל מקום ילדי תל אביב הלכו ונעלמו, בזה אחר זה. כתוצאה מכך, מבלי שהרגשתי השתנה גם אופייה של "חברת הילדים": מערב רב עליו ושמח לחברה מלוכדת של ילדי קיבוץ המדורגת על פי אמות מידה הסמויים מעיני מי שאינו שייך וגדל בתוכם. בין אלה תמיכה של אחים ואחיות או תפקיד ההורים במשך ורצוי שניהם – מערכת חברתית זרה לילד כמוני שגדל כבן יחיד, במגע עם שתי קבוצות ילדים שונות לחלוטין: האחת בבית הספר והשניה ברחוב הסמוך לבית ורק לעתים נדירות עם אותו ילד גם בשעות בית הספר וגם בבית. בכל מקרה משך המגע עם כל קבוצה היה תמיד מוגבל בזמן ואם אירע ריב אפשר שלא להיפגש.

בדיעבד אני שואל את עצמי כיצד קרה הדבר שלא הבחנתי בשינוי? שאלה שהתקשיתי למצוא לה תשובה מניחה את הדעת. האם אפשר שבסוף הקיץ כבר ראיתי עצמי כאחד מילדי המקום? או אולי בגין ההפרדה שנעשתה, בסדר המגורים, בין הקבוצות השונות, בנוסף לחלוקה בין בנים ובנות: ילדי קיבוץ, ילדי חוץ וילדים שהגיעו רק לקייטנת הקיץ. כולנו גרנו בבתים דומים, כולם בני שלושה חדרים שנפתחו למשטח מרוצף כמעין מסדרון פתוח עם חדר גדול בקצה שסגר את המסדרון. בכל חדר היו שתי מיטות למעט הגדול שבו היו שלוש מיטות. באחד מאלה גרנו אני וחיים סטרנין, כלומר שני בנים יחידים להורים שהתכוונו להצטרף לקיבוץ ואשר היו אמורים ללמד בבית הספר. אלינו סופח ילד שלישי גם הוא בן יחיד שעלה עם אמו מאיטליה – אישה כבדה שהגיעה כל שבוע לביקור במכונית "פיאט" שבקושי נכנסה לתוכה. ספק רב אם תכננה להצטרף לקיבוץ, אבל הילד התנהג במידה רבה כמי שמתכוון להישאר אולי בגין האיטלקים הרבים יחסית שגרו כאן מקצתם כתברים כמו משפחת סירני, או משפחת רוק אס שגרה בסמוך בבית דירות פרטי. בנוסף היו כאן כמה איטלקים בגרעין נוער. למעשה כל החדרים בבית שגרתי בו היו מאוכלסים בילדי חוץ: שני האחים מתל אביב, בנו של סוציולוג בשם גוטהלף ועוד שניים-שלושה ילדים ביניהם אחד העתיד ללמוד אדריכלות ואשר לימים נוצר בינינו קשר שנמשך מספר שנים. אין לי ספק שבתקופה הראשונה, ראוי לומר בשבועות הראשונים, בגבעת ברנר התחברתי לאותם ילדי חוץ שגרו באותו בית כמוני. למעשה אני וסטרנין המשכנו לגור באותו חדר גם כאשר רוב ילדי החוץ האחרים נעלמו. במילים אחרות מבחינתי לא חל שינוי של ממש. אמנם אלה עזבו אבל אחרים באו במקומם. בנוסף גם לא עשיתי הבחנה בין ילדי חוץ לילדי קיבוץ ולא עלה בדעתי שאלה כל כך שונים מאלה.

כך קרה שבאחד הימים בסוף הקיץ, לקראת צהריים, חס במיוחד, שיחקתי עם קבוצת ילדים שטרם הכרתי, בשטח הפתוח הסמוך לחדרי השינה – מקום ששימש כמעין מגרש משחקים. לאחר זמן הרגשתי צמא ואמרת, כפי שנהוג היה בפרוג "אם לא אשתה אני בטח אתעלף". הילדים מיד קפצו סביבי וצחקו בלגלוג "נראה! נראה!". נעלבתי ושתקתי. עד מהרה גם גיליתי שהיו אלה ילדי הקיבוץ שעד כה שיחקו בנפרד מילדי החוץ, בראשם אחד שהיה חביב על כולם וגם בעל מעמד מיוחד בזכות הוריו – תופעה שלא הכרתי אותה עד לאותו יום וגם לא ידעתי איך להתמודד איתה. על כל פנים התגובה שלי לאותו לגלוג לא איחרה לבוא. כמה ימים לאחר מכן ישבנו באותו שטח פתוח עייפים לאחר שעות של משחק. מישהו הציע לקיים תחרות מי משתין רחוק יותר, לא בעמידה כרגיל אלא כך

בישיבה. לפתע שמת לי לב שהילד שהוביל את הלגלוג השאיר את נעליו במרחק לא רב ממני, אבל המשיך לשחק ולא הצטרף אלינו. מיד כיוונתי לשם כאילו לא בכוונה. כולם פרצו בצחוק. אותו ילד לא הבחין בנעשה עד שסיפרו לו מה שקרה. להפתעתי לא הגיב וגם לא רץ להתלונן. אפילו מעמדו לא ירד, אבל אין ספק ששלי עלה פלאים, כמי שמעז ומסוגל לכל.

אין זה מעשה שאני גאה בו עם זאת אין זה גם אחד הדברים האפלים כפי שעשיתי לילד חוץ שלא חדל להתרברב בזכות אוסף הבולים ששמר במזוודה מתחת למיטתו. באחד הימים נכנסתי לחדר ובמין בולמוס של תאוה וקנאה, הצלחתי להרים את מכסה המזוודה, למרות שהייתה נעולה, ולהכניס את ידי פנימה ולאסוף כמה חופנים של בולים. מיד לאחר מכן הסתרתי אותם במטמון מחוץ לחדר, כך שאי אפשר היה ליחסו אלי או לכל ילד אחר גם אם היו מוצאים אותו. עוד באותו יום כאשר התגלתה הגניבה החלה חקירה אבל לשווא. גם במקרה זה מעמדו של אותו ילד לא ירד במאומה אבל שלי עלה שוב בעיקר מפני שהייתי החשוד העיקרי ולמרות השאלות והלחץ הנפשי של המטפלות לא איבדתי את ביטחוני העצמי ולא הודיתי במעשה, כפי שהיה עושה, קרוב לוודאי, כל ילד אחר. עם זאת המצפון לא חדל מלהציק לי – תחושה שלא ידעתי כמותה עד אז ולמרות שלאחר שנים והסוסים רבים צרפתי את הבולים לאוסף שלי. על כל פנים, באותו מעמד, בין אם בגין מה שעשיתי או מסיבות אחרות מעמדי הלך ועלה אולי לא לראש החבורה אבל בסמוך אליו ביחד עם עוד ילד או שניים שהיו קצת מבוגרים ממני.

אחת הפעילויות שהובלתי בהמשך, לאחר שנקבע מעמדי, הייתה גילוי "מטמון" בקצה הגבעה מדרום לבית ההבראה. כאן היו מספר חפירות צרות, שבהן מצאנו, סמוך מתחת לפני הקרקע, כדורי רובה מתפוררים עם קליעים מחורצים הידועים בשם "דומדום" (על שם כפר בהודו שבו יוצרו לראשונה) – קליעים המתפרקים בעת הפגיעה וגורמים לכאבים אינמיים. לימים גיליתי שחפירות אלה היו קו ההגנה השני במקרה שעזה תותקף ותיכבש על ידי הבריטים. אבל בסופו של דבר כל החזית נסוגה צפונה, כי הבריטים תקפו וכבשו את באר שבע ועלו משם לכיוון ירושלים. באשר לכדורי ה"דומדום" מסתבר שאלה נאסרו לשימוש לאחר מלחמת העולם הראשונה על אף שפה ושם עדיין נתקלתי בהם במלחמת הקוממיות. אבל אין הצלחות ללא כישלונות. דווקא בשלב זה כאשר דברים נראו בהירים יותר עברתי חוויה קשה במיוחד עם אחד מילדי החוץ שהגיע לאחר תחילת שנת הלימודים, כנראה מרומניה. מכיוון שדיבר צרפתית ומעט מאוד עברית, ניסיתי לעזור לו, כי זכרתי את אשר אני עצמי הרגשתי כאשר הייתי באותו מצב. אבל ברגע שהעברית שלו השתפרה במקצת החל לקרוא לי בשמות גנאי, כאילו להוכיח את עצמאותו – מעשה שעורר בי תחושה של בגידה שהשאירה בי צלקת לכל חיי.

בתחילת הלימודים, נגמרו לכאורה הרפתקאות החופש הגדול. עם זאת עדיין חוונו, אנו הילדים, הרבה רגעים מרגשים. כך למשל כאשר צפינו, לעתים שעות ארוכות, מגבעת בית הספר לעבר שדה התעופה תל נוף, שם המריאו מטוסים ללא הרף, ביום ובלילה, רובם מטוסי קרב ומיעוטם מפציצים. אבל לא פעם קרה שמטוס התרסק בשעת הנחיתה, מראה מצמרר ומרהיב בו זמנית, במיוחד בשעות הלילה כאשר כל אורך המסלול נראה כאחוז להבות. עד מהרה סיפרו לנו שהמדובר בקורסי טייס למתנדבים שהגיעו מפולניה דרך רוסיה. כמו כן גילינו את שמות המטוסים. כך למשל, שמטוסי הקרב הם מסוג האריק אן (Hurricane) והמפציצים בלנהיים (Blenheim) אבל לצערנו אף לא אחד מדגם "ספיטפייר" שעליו שמענו. פעילות נוספת, כאילו מלחמתית, הייתה הישיבה על אותה גבעה בשעה שקבוצות צעירים התאמנו כאן בנעיצת כידונים בשקי קש צמודים לעמודים תוך צעקות אימים. מישהו טרח אפילו לספר לנו שיש מקומות שבהם מכניסים לשקים חתולים על מנת להקזי דם ולחזק את חווית הרצח. לשמחתי כזאת לא קרה כאן ולמען האמת הדבר נשמע בלתי אמיץ. מכל מקום

לימים התברר לי שצעירים אלה היו ראשוני המתנדבים שהצטרפו ליחידות הפלמ"ח.

אותה שנת לימודים מתקשרת גם עם תחילתה של פעילות גופנית ממוסדת תחת השם "אות הספורט" – פעילות שכללה תחרות ריצה קצרה של 60 מטר, קפיצה לגובה ולרוחק. לצורך זה הובא מדריך בעל קסם אישי נדיר, שהוסיף כנראה על דעת עצמו ריצה למרחק של קילומטר. אבל מכיוון שלא נמצא לו מסלול מתאים החליט שעלינו לעבור את המרחק, בדרך העפר, משער הקיבוץ בראש הגבעה עד לכביש הראשי ובחזרה. הירידה כצפוי הייתה קלה אבל בעליה חזרה התנשפנו כקטרים קטנים ובקושי השלמנו את המשימה. אותו מדריך היה מכנס אותנו מדי פעם לפנות ערב לשירה ושיחות על נושאים שונים. בין אלה זכורים לי שתיים: האחת על חוויותיו ממסע למסדה שהשתתף בו שבוע קודם לכן; מסע שבו למד שיר חדש שלצערי איני יכול להשמיע למי שקורא שורות אלה. יספיק אולי אם אומר שהמדובר בסגנון "רועים נוגה" שלדבריו חובר בזמן המסע ולכן כל כולו שורה אחת ללא התחלה וללא סיומת: "...מעבר לנהר נדדנו באנו הנה. ממקום השמש עולה. ועמנו אהל ומקנה רב..." נושא אחר שהעלה היה ההסבר לפעילות הגופנית שנועדה לדבריו להכין אותנו למלחמה כנגד אויבינו – לא הגרמנים או האיטלקים, כפי שסברתי תחילה, אלא הערבים שללא ספק יקומו להרוגנו. זכור לי שכאשר סיפרתי על כך לאמא הגיבה בפסקנות האופיינית לה: "אם מתכוונים למלחמה המלחמה בוא תבוא". הייתה זו למעשה האמירה הפוליטית הראשונה של אמא הזכורה לי.

לפעילות הספורט ובמיוחד לשחיות היו מצטרפים מדי פעם ילדים שהגיעו מרחובות – נוהג שאיני יודע להסביר אותו וכמו דברים רבים אחרים מימי ילדותי לא שאלתי ולא סיפרו לי מדוע ולמה נעשה הדבר. על כל פנים בין אותם ילדים זכור לי אחד שנקשרה בינינו יזידות כבר ממבט ראשון או ליתר דיוק מהמילים הראשונות שהחלפנו. אין ספק שהייתה זו חוויה יוצאת דופן שליוותה אותי עוד מספר שנים, תמיד בתקווה שאולי נשוב ונפגש בבחרותנו. לצערי עקבותיו נעלמו לחלוטין ואין לי מושג מה עלה בגורלו על אף שמדי פעם שאלתי עליו כאשר הייתי בחברתם של צעירים מרחובות הן במסגרת הצבא והן לאחר מכן באמצעות מכרים וידידים שהיו אמורים לכאורה לדעת שהרי המדובר במה שהיה בזמנו מושבה לא גדולה. מכל מקום אותם רגשות של יזידות וקרבה, עתידות לחזור רק פעם אחת עם חבר לספסל הלימודים בשנה הראשונה של התיכון, כאשר חזרנו לתל-אביב כשנתיים לאחר מכן, כלומר בסתיו 1943.

Brontë Emily 1818-48
Charlotte 1816-55
Anne 1820-49

לאורך כל השנה בגבעת ברנר ידעתי מעט מאוד על אירועי מלחמת העולם – נושא שהעסיק קבוצה מסוימת מאוד של חברים שהסתופפו ערב, ערב באותה סככה עם הרדיו "שלנו" כלומר אותו רדיו "זניט" שאבא רכש תמורת תמונות כאשר היינו בפרוג. מחזות פניהם של המבוגרים שישבו שם נראה היה שהמצב רע ואולי אף רע מאוד. במעומם זכורים לי שמות של מקומות המשולבים ללא הפרד עם אלה ששמעתי מאוחר יותר. זכור לי כיצד עמדו המבוגרים מול לוח מודעות בחדר האוכל וקראו, לעתים בקול, מכתבים ששלח משה מוסנזון חבר קיבוץ נען ואשר קובצו לימים תחת הכותרת "מכתבים מן המדבר." ברגשות מעורבים אני זוכר גם את חברות המשק, בפרץ של שמחה עצבנית, כאשר רקדו בחדר האוכל עם חיילים בריטים שהוזמנו לשם, כנראה מתל נוף. חוויה שונה ובלתי נשכחת היה סרט קולנוע בשם "אנקת גבהים" שהוקרן לפחות פעמיים כאן בגבעת ברנר ושוב כעבור מספר חודשים כאשר הייתי בכפר גלעדי. עם זאת אין ספק שלא הבנתי ממנו דבר: ראשית כי הסרט דובר אנגלית ואנו הילדים צאינו בו מאחורי המסך כך שגם התרגום היה בלתי קריא. אבל לימים כעבור שנים רבות טרחתי במיוחד לחזור ולצפות בו כאשר כבר ידעתי היטב לא רק אנגלית אלא גם מי היו השחקנים ואת שמה של הסופרת אמילי ברונטה ואחיותיה שארלוט ואן, על אף שהן מוכרות לי עד היום רק מסרטי קולנוע וסדרות טלוויזיה.

איני יכול או אולי מוטב לומר איני רוצה לסיים את זיכרונות גבעת ברנר מבלי לצרף לפסיפס כמה מרסיסי האירועים שטרם שיבצתי עד כה. ראשית, הצמחונות אשר להפתעתי לא היה בה דבר יוצא דופן, ככל הנראה בזכות בית ההבראה, מהראשונים בארץ שדגל באותה גישה ואשר היה ממוקם על הגבעה הדרומית – מוסד הקיים שם עד היום. כתוצאה מכך היו שולחנות של צמחונים הן בחדר האוכל של הילדים והן של המבוגרים וכפי שאני עתיד לגלות בעוד רבים מהקיבוצים ברחבי הארץ. עם זאת עדיין היו לאמא השגות שונות ביחס לאוכל שהוגש שם. במיוחד עמדה על כך שאקבל כמויות גדולות יותר של גזר שנהיה פופולארי לעת זו. נושא זה, כלומר הגזר, עתיד לחזור ולהופיע כעבור עשרות שנים בצורת אירוע מוזר שקרה לילד של ידידים, כאשר על גופו הופיעו לפתע סימני אדמומיות. לאחר בדיקות וחרדות רבות מכיוון שהתופעה התגלתה, ללא שום הסבר רפואי, גם אצל ילדים אחרים באותו גן ילדים. רק כעבור מספר שבועות התגלה שהגננת השקתה את הילדים בכמויות גדולות של מיץ גזר כסגולה לבריאות אבל גם הגורם לאותה אדמימות.

במקביל לתחילת שנת הלימודים הוחלט לאפשר לי לשאול ולהחליף ספרים גם ממדפי המבוגרים. במילים אחרות כל הספרייה הייתה פתוחה בפני ויכולתי לקרוא מה שרציתי ללא כל פיקוח. נדמה לי שהדבר נעשה לאחר שפניתי לאבא בטענה שגמרתי לקרוא את הספרים שנועדו לילדים. אין ספק שרבים מאלה שקראתי בהמשך היו מעבר להבנתי במיוחד זכור אחד שכותרתו "חיי המין של האדם" – ספר שכלל הסברים מפורטים ואשר קראתי בצנעה, מחשש שיילקח ממני, במיוחד עניינו אותי ההסברים על אזורים רגישים, לטיפות, נשיקות ושאר גינוני אהבה. איני יודע אם ספר זה קשור למה שקרה בהמשך או שהדבר היה מתרחש ממילא, כמו אצל ילדים רבים בגיל זה, אם כן, אולי, לא באותה עוצמה מהממת. הכוונה לאהבה הראשונה, לילדה שלמדתי אתי באותה כיתה. השיער שלה היה קצוץ קצר, עיניים מבריקות, שפתיים אדומות ועור חום בהיר. אבא הבין מיד את רגשותיי ואמר בלחש, כמי שהכיר את אותה חוויה: "הצחוק שלה נשמע לך כקול פעמונים" בקיצור הייתי מהופנט לגמרי עד שלא יכולתי אפילו לדבר איתה אלא באמצעות חברתה, מפחד שתשמע את פעימות הלב או שאתחיל לגמגם מרוב מבוכה.

כמה קינאתי בילדים אחרים שיכלו לפנות אליה בחופשיות ועוד יותר כאשר אחד הבנים הניח ידו על הגב שלה ושאל כאילו בהפתעה: "יש לך חזייה?". סופו של סיפור זה בפרשיה קטנה משעשעת. באחד הימים סיפרתי לקבוצת מכרים על אותה אהבת ילדות ועל החברה שישבה על ידה, כאשר אחת המכרות אמרה לפתע "אני היא החברה שישבה ליד אותה ילדה". אין ספק שהייתי מופתע לחלוטין. מסתבר שלמרות שכבר הכרנו אותה מזה זמן בחרה שלא לומר דבר מפני שלא זיהיתי אותה קודם לכן. אבל כיצד יכולתי? לאותה חברה היה שיער שטני מקורזל כשל כבשה ולפני ישיבה אישה עם שיער בלונדיני חלק לגמרי. יתר על כן לא פעם נאמר לי שאותה חברה עדיין מתגוררת בקבוצת שילר ואילו הילדה שכה אהבתי הצטרפה כנראה לאחד מקיבוצי הגליל וחיה שם אולי עד היום.

לתקופה בגבעת ברנר שייכות עוד כמה חוויות אם כי הרבה פחות מרגשות. בין אלה עבודות שדה כגון איסוף עגבניות, תפוחי אדמה וגרוע מכל מלפפונים מכוסים זיפים שחדרו לכפות הידיים ואי אפשר היה להיפטר מהם. גרוע לא פחות היה כאב הגב בגלל הצורך לעבוד כפופים במשך שעות. הרבה יותר הנאה הפקנו הילדים מביקורים במפעל השימורים מקום בו קיבלנו לפעמים רצועות דקות של מישמש מיובש המשמשים לעשיית ריבה – רצועות הידועות עד היום בשם לדר כלומר עור כנראה מגרמנית (Leder) או אנגלית (Leather) בגין הצבע והטקסטורה. למפעל אחר, המסגרייה, היה כוח משיכה משלו במיוחד עבורי. כאן יכולתי לעמוד שעות על מנת לראות כיצד מפעילים מחרטות ומקדחות, יוצקים חלקים, מרתכים ומלחמים צינורות, בדרך כלל למערכות השקיה. המסגרייה סימנה עבורי שלב

חדש ביחס לעתיד לא עוד ריח העץ והנגרות אלא חלום חדש: לפתח ולהמציא מכונות מופלאות – חלום שנשאר רדום עד שבאחד הימים, בשנות ה-1950' כאשר עבדתי בניו יורק במפעל ליצור סוללות חשמל. כאן הוצע פרס משמעותי למי שיפתור את בעיית זרימת הנוזלים להפעלת הסוללות בתנאים של העדר כוח המשיכה של כדור הארץ. אמנם ניסיתי אבל לצערי לא היו לי הכלים או הכישרון הנדרש לפתרון הבעיה. בעיה שנפתרה כנראה במקום אחר.

איני יכול לקבוע בוודאות מתי בדיוק אמא ואבא החליטו או נאלצו לעזוב את גבעת ברנר. כנראה, לאחר שנכשל ניסיונם להשתלב במסגרת החיים במשק: אבא כמורה לציור של ילדי בית הספר ובמיוחד ניסיונה של אמא בעבודה בגן הירק ואפשר שגם לא הוצעה כל אפשרות אחרת, בתקווה שבליט ברירה יאלצו לעזוב כפי שקרה. במילים אחרות, השתלשלות דברים שלא יכלו להסביר לי, ילד בן אחת עשרה ואולי הם עצמם לא היו מודעים לכך. סמוך לאחר מכן הודיעו לי מהמזכירות שגם אני אצטרך לעזוב. אין ספק שהחלטה זו גרמה לי עגמת נפש – התחושה המעיקה שמסלקים אותי. להפתעתי כמה מילדי הקיבוץ פנו בבקשה לאפשר לי להישאר. מספרם הלך וגדל ותוך כמה ימים כל "חברת הילדים" התקוממה כנגד הגירוש, אבל ללא הועיל, למעט ההרגשה הטובה שאני רצוי בעיני הילדים. במבט לאחור איני מצליח להבין מדוע הייתי אמור לעזוב את הקיבוץ בעקבות הורי? הרי הנוהג של קבלת ילדי חוץ כבר היה מקובל באותם ימים בכמה קיבוצים. אפשר כמובן שדווקא בגבעת ברנר החליטו מסיבה זו או אחרת להימנע מכך. אבל אני בספק – ספק זה מחזיר אותי לאפשרות שהורי אולצו לעזוב אולי מבלי שהיו מודעים לדבר. במילים אחרות, החלטה סמויה. לכן ההתעקשות שגם עלי לעזוב מכיוון שנוכחותי פירושה ביקורים של אמא ואבא, שבהם היה מתגלה, בסופו של דבר, שעזבו לא מרצון אלא בליט ברירה. פרשנות זו מסבירה במקצת את הניגודים הרבים במעבר לקיבוץ. כך למשל, אם החליט לעזוב למה נשאר ללמד או למה קיבל על עצמו לעצב במקביל תפאורת תיאטרון. בנוסף איפה גרו וממה התקיימו במשך כל החודשים שבהם לא היו בקיבוץ או למה לא ניתנו להם בקיבוץ חדרים למגורים ועבודה ואפילו לא לאחסנת התמונות של אבא?

בשבועות האחרונים בגבעת ברנר חליתי פעמיים בשפעת עם חום נמוך ודלקת קלה בגרון. מחלה שאינה ממש מחלה אבל מתאימה במיוחד לימי סגריר של החורף: יום של הרבה תשומת לב וקצת אי נוחות בגלל הקושי לבלוע. הצרה היא שכבר ביום השני הזמן מתחיל לזחול לאיטו בשעמום של אפס מעשה; ההרגשה של לא בריא ולא חולה. אותה הרגשה החוזרת ומופיעה מאז ברק פלאגי עבור דרך הוצאת השקדים בירושלים, היום שבו הופצה תל-אביב לראשונה וכך הלאה למעשה עד היום. לרשימה מייגעת זו יש להוסיף גם כמה מקרים בבגרותי שהתעלמתי מסימני האזהרה בין אלה אחד בשנות מלחמת הקוממיות שהסתיים באשפוז בבית חולים צבאי, אבל זה סיפור המקדים את המאוחר ללא צורך. ימי המחלה בגבעת ברנר זכורים לי בבהירות בעיקר מפני שאשפזו אותי בבית חולים בבידוד מוחלט בבניין מוקף גדר עם כמה חדרים ריקים. לכאן הייתה מגיעה אחת המטפלות מספר פעמים ביום על מנת להביא לי אוכל. זכור לי שגם אמא הופיעה באחד הימים ולאחר שיחה קצרה אתי נעלמה שוב – ביקור שנועד כנראה לסידורים אחרונים כגון פינוי המיטה והרדיו שהובאו לכאן מפרוג.

כאשר עזבתי את גבעת ברנר לא היה לי מושג לאן אשלח. ידעתי שהורי שכרו חדר בדירה בתל-אביב סמוך לבית שגרנו בו קודם ברחוב פרוג – חדר שבו ראיתי את אמא שוכבת חולה, אבל אני ואבא לא נשארנו שם אלא דקות ספורות. פירושו של דבר גם שהוא אשר לקח אותי הלאה לכפר גלעדי על אף, שהנסיעה פרוחה מזיכרוני – תופעה מוזרה מאוד. היות ודווקא המגעים איתו בילדותי ונעורי זכורים לי היטב בגין היותם מעטים יחסית לאמא, לא כל שכן נסיעה כה ארוכה עד לאצבע הגליל. תופעה אחרת הנראית לי בדיעבד

כמוזרה היא העדר זיכרון של תגובה רגשית למראה אמא השוכבת חולה, למרות שהחדר, המיטה והאפלולית ששררה שם זכורים לי עד היום כעבור עשרות שנים. אותה אטימות רגשית ואותה אווירה שהייתה כאשר ראיתי אותה שוכבת פעם קודמת עם כאבי גב בגבעת ברנר. לכן אני הנחתי שהמדובר באותם כאבים. באשר להעדר התגובה ניתן לפרש אותה בכמה דרכים בראש ובראשונה כנטייה טבעית להדחיק אירועים טראומטיים – תכונה שאפשרה להמשיך ולתפקד גם במצבי לחץ קיצוניים. במקרה של אמא המדובר באי יכולתי להאמין באפשרות של כאב או מחלה אצל מי שהייתה עבורי ציפור ההווה הנפשית גם כאשר לא הייתה על ידי: כך מהזיכרון המוקדם ביותר ב-ברק פלאגי וכך למעשה עד היום עשרות שנים לאחר מותה. אבל עלי להודות שאותה נטייה גם הרחיקה אותי מאמא אולי מפני שהייתי אין אונים ולא יכולתי להבין במה מדובר בודאי לא כילד ולא בהמשך בהיותי נער בגיל העשרה, כל שהכרתי היו כאבים מפציעות או מחלות שבאו וחלפו: סיבה טובה שלא ללכת לבית ספר. ולהתפנק אצל אמא. אבל מה עושים כאשר אמא חולה? שאלה שכלל לא עלתה ולכן, כמובן, נותרה ללא תשובה.

כבר ניסיתי לתרץ בדרכים שונות את העדר הזיכרון ביחס למעבר ממקום למקום. במילים אחרות כיצד זה שהדבר נשכח ממני פעם אחר פעם. אבל ההסברים הולכים ונהיים יותר ויותר דחוקים במיוחד זה האחרון מגבעת ברנר לכפר גלעדי. לעת זו כבר הייתי בן שנים עשר ומודע היטב למתרחש סביבי, למרות שהייתי שקוע בספרים ובהרפתקאות מהן בפועל ומהן של הדמיון. הפרט היחיד, הזכור לי, שליווה אותי מפרוג לגבעת ברנר ומשם לכפר גלעדי היו הנעליים. אותן נעליים שהיו תחילה גדולות במידה או בשתיים ועכשיו התאימו לרגל, כי היו בליוות והעור התרכך ונמתח. אותן נעליים שיישארתי לפחות עוד שנה כאשר נקנו לי חדשות כשחזרנו לתל אביב. למעשה לא התכוונתי להאריך בעניין הנעליים אלא להביא אותן כדוגמא לתופעת הקוטביות הקיימת אצלי ואולי גם אצל אחרים, בין זיכרון לשכחה. המוזר אפילו בעיני הוא מצבור הפרטים השמורים בזיכרוני בדומה לאותן נעליים. בין אלה כבר הזכרתי בגדים, שטיחים, רהיטים ויכולתי להוסיף עליהם עוד עשרות לאורך השנים כולל אביזרים פעוטים, כגון מקטרות, מציתים, חפתים, וכן הלאה מסעות וטיולים מילדות ועד היום. אבל למה דווקא אותם מעברים, רגעי הפרידה וההגעה, נמחקו כלא היו? ראוי להוסיף שתופעה מוזרה זו מסתיימת לפתע בגיל שמונה עשר. אדרבא מכאן ואילך דווקא המחשבות וההכנות לנסיעה ועד להגעה והימים הראשונים שלאחריה, הם מהחוויות היותר חזקות, על אף שלעתים מדובר בנסיעה כלשהי בארץ. האם אפשר שסוד הזיכרון והשכחה טמון בתכונה הכל כך אנושית שבו אנו מתקדמים עם הפנים אחורה. פירושו של דבר שהייתי שקוע במחשבות לא על הדברים שקרו לי בעת המעבר אלא בחוויות מהתקופה שקדמה להם.

כפר גלעדי (1942)

בזיכרון הראשון מכפר גלעדי אני עומד בחברת ילדים אחרים, בשדרת עצי אגוז-מוח ענקיים שחצו בזמנו ואולי עד היום, את המשך מדרום לצפון. המחשבות שהתרוצצו בראשי הן השאלות כיצד להשתלב? מי מוביל? כיצד מדברים? מה עושים? כך עברו כמה ימים שבמהלכם מדתי להכיר מקצת המנהגים במקום. הראשון הוא השילוב של בנים עם בנות בחדרים ובמקלחות. איני ביישן וממילא גם בבית, אבא אמא ואני, הלכנו לעתים ערומים בחודשי הקיץ, בבית היו כמה ספרים עם ציורי ערום, נושא שכבר העליתי. לא הרגשתי כל מבוכה בהיותי ערום בחברת הבנים במקלחות בגבעת ברנר או בבירכת הפרדס בגבעת ברנר. אבל כאן, בכפר גלעדי, בגלל השילוב של בנים עם בנות, בגיל שנים עשר, רובן עם סימנים ראשונים של בגרות, הדברים היו שונים: בחדר השינה אפשר היה, אמנם, להתפשט וללבוש פיג'מה או בגדים בישיבה או עם הגב לחדר. אבל במקלחת

מצאתי את עצמי מגורה ולכן במבוכה. בלית ברירה נהגתי להתפשט באיטיות ובו זמנית להתעלם מהסביבה עד שעבר הגירוי, על אף שפחדתי שאותו גירוי יחזור בניגוד לרצוני ולכן עמדתי, רוב הזמן, עם הפנים אל הקיר על מנת שתהיה לי קצת פרטיות. גרועה לא פחות הייתה סקרנות הבנות שפיוזו וצחקו סביב אחד הילדים, מבני המקום, שהתגרה בקלות ללא כל עכבות – תופעה שהייתה כנראה חדשה ומשעשעת לכולם, אבל מביישת מאוד עבורי. מכאן ואילך נהגתי להגיע למקלחות מאוחר ככל האפשר כך שהייתי לבד ולעתים עם אחד ושניים מהבנים שהיו שם במקרה או אולי הרגישו כמוני.

באותו הקשר באחד הערבים הראשונים ישבנו חבורת בנים ובנות בחדר השינה. איני זוכר כיצד עלה הנושא אבל ציינתי שעל פי ספר שקראתי המדובר בגירוי מיני ושיש דרכים שונות לעורר תחושות אלה גם אצל בנות. מיד התיישבה על המיטה שלי אחת הבנות, דווקא ילדת חוץ ונאה מאוד, שביקשה שאראה לה היכן וכיצד. אין ספק שהייתי נבוך ומיד סילקתי אותה מהמיטה. בכך, זמנית, נגמרה הפרשה: אני לא אמרתי דבר על משובות המקלחת, והבנות לא המשיכו להציק לי בשאלות על גירויים מיניים, אבל היא עתידה לעלות מחדש בתום הקיץ סמוך לאחר תחילת שנת הלימודים, לא רק בהקשר לנושא זה אלא גם תופעות אחרות, מטרידות יותר, שאגיע אליהן בהמשך. בשלב זה על כל פנים קיבלתי את המגורים והרחצה המשותפים כתופעה טבעית, אולי בזכות אותו ספר שקראתי. על אף שברור היה לי שייקח זמן עד שאתרגל אליה באותה טבעיות שאפיינה את "הותיקים" שחיו יחד מאז ומתמיד.

כאן המקום להרחיב מעט על "חברת הילדים" בכפר גלעדי, כפי שהיא זכורה לי. הרושם הראשוני, שלא השתנה גם לאחר כמה שבועות, היה של חבורה מגובשת כמעט כולה מורכבת מילדי המקום למעט ילדת חוץ אחת – זו שהתיישבה על מיטתי וביקשה שאראה לה – ילדה שהייתה שם כנראה זמן רב ומקובלת על כולם. המאפיין הבולט ביותר של "חברת הילדים" הייתה הנינוחות, אולי אפילו פאסיביות – מעין יצורי חממה כולם באותו גיל ובאותו הלך רוח. מעשה השובבות היחיד שגיליתי כאן היה המשחק בכדורי ירייה קטנים מסוג "טו-טו" שהילדים הורידו מהם את הקליע ופיצצו את התרמיל עם אבק השרפה במכת אבן. לרוע המזל אני הייתי היחיד שנפגע מרסיס קטן של התרמיל שחדר לי לשוק. הפצע הגליד מיד אבל הרסיס נשאר תקוע שם מספר שבועות עד שהחל לבצבץ מהעור ולבסוף נחלץ מעצמו, ונעלם.

משחק אחר היה הפרחת מדחף פח קטן עם שני חורים במרכז - מדחף שנעצו אותו למסמרים בלי ראש שהיו תקועים בסליל העץ ששימש בזמנו לחוטי תפירה. הסליל הושחל על מוט ובמשיכת חוט הכרוך סביבו הסתובב במהירות והמדחף התעופף לו אל על. ושוב לרוע מזלי באחת הפעמים המדחף טס משום מה בכיוון אופקי וחתך לי את הברך – בדיוק באותו מקום שבו כבר נפצעתי מספר פעמים בגלישה בגלגליות וקפיצות על סלעי היס. מכיוון שהדימום לא פסק נלקחתי למרפאה וכאן תפרו את החתך שהיה עמוק למדי. כצפוי הפצע הזדהם והסתובבתי כמה שבועות עם ברך נפוחה. המוזר במבט לאחור העדר כל פיקוח כאן כמו בגבעת ברנר, ולמרות שתי הפציעות לא נאמר לנו דבר לא על פיצוץ הכדורים ולא על הפרחת המדחף למרות שבשני המקרים נפצעתי ולכאורה צריך היה לפחות להזהיר אותנו מפני משחקים מסוכנים.

מכל חברת הילדים בכפר גלעדי זכורים לי חמישה: אותה ילדת חוץ שביקשה להראות לה – אולי מפני שאני עתיד לשוב ולפגוש אותה עשרות פעמים בשנות ה-1960, ברחוב דיזינגוף, עם או בלי בעלה שהיה אחד הבמאים הבולטים בתיאטרון. אבל כאשר ניסיתי לדבר אתה על נסיבות ההכרות הראשונה בינינו בכפר גלעדי טענה שאינה זוכרת דבר מאותם ימים. אותה טענה ששמעתי מספר פעמים מילדות שנשלחו לפנימיות בקיבוצים. לעת זו, כלומר בשנות ה-1960 פגשתי גם את הוריה. לדבריהם התכוונו לפרוש מעיסוקיהם וביקשו שאתכנן עבורם בית שבו יוכלו להציג את אוסף התמונות שרכשו לאורך השנים, ביניהן עשרות עבודות של אבא – בית שברור היה לי

מלכתחילה שאין בכוונתם או יכולתם לממש אותו. הילד השני הזכור לי היה בעל מעמד מיוחד: "הנכד שלי" אחד ממייסדי הקיבוץ, השלישי ילד שאיתו השתעשעו הבנות במקלחת. זכור לי שגם הוא היה "הבן שלי" אחד המייסדים – ילד שמשום מה נעדר מהמקום כאשר אני הגעתי והצטרף רק כעבור מספר שבועות. הרביעי היה ילד חוץ כמוני בן להורים אמידים שבאו לבקר אותו מדי פעם במכונית הפרטית שהייתה בעיני מוזרה ביותר היות וחלקה הקדמי היה דומה מאוד לאחורי. מכל מקום, היחסים שלי עם ילד זה היו מעין אהבה ודחיה. אני רציתי להכניע אותו למרותי ועל אף שהשכבתי אותו לארץ והרבצתי לו על מנת שיגיד "אני נכנע" הוא מצידו סירב – טקס שחזר ונשנה פעמים רבות. כעבור עשרות שנים כאשר ישבתי בתל-אביב, באחד מבתי הקפה, ניגש אלי איש אחד שהציג עצמו כאותו ילד. לשאלתי סיפר לי שהוא רופא במקצועו וציין קשר משפחתי כלשהו לאדריכלות – מעין הסבר לכך שזיהה אותי. למען האמת הזיהוי לא הפתיע אותי, כי לאורך כל חיי, לעתים אפילו היום, יש הזוכרים אותי כמי שלמד אתם בשנות ילדותם; תופעה שאין לה הסבר של ממש; הייתכן שלא השתנית? תופעה דומה קרתה לי עם הילד החמישי הזכור לי מכפר גלעדי, גם הוא ילד חוץ, שהגיע למקום בשלהי הקיץ – סיפור שאפרט בהמשך. לעת עתה יספיק אם אומר שכעבור, שוב עשרות שנים, הגיע אלי מומחה לתיקון תנורי גז ולמרבחה הפלא מיד זיהינו זה את זה.

תל חי.

כפר גלעדי היה עבורי בעיקר רצף של חוויות קסומות. תחילה היו הריחות והטעמים בתוך המשק עצמו כמו למשל ריח אותה שדרת אגוזי המוח שחצתה את המקום מדרום לצפון. כאן ניתן היה לאסוף ולאכול את האגוזים עצמם שהיו עדיין מכוסים בקליפה ירוקה. לעתים ירדנו לחלקת התיירס, שקטפנו ואכלנו כמות שהוא ולפעמים לקחנו לעצמנו מהמחסן חופן בוטנים או ביצים טריות מהלול, שמוצאים דרך חור קטן עם חור שני מצידה האחר. אבל כל אלה היו לנו לבסוף לזרה. לאחר מכן הגיע תורם של הענבים שגדלו על רשתות ברזל כסככות שהגנו בפני השמש בימי הבציר. כאן אמנם עבדנו אבל יותר לכאורה מאשר בפועל. קצת מיגע יותר היה כתיש הזיתים שנמשך שעות וימים בבנייני החצר בתל-חי ששימשו כמחסנים לתוצרת חקלאות. הקושי היה שהכתישה נעשתה בישיבה על הרצפה, אמנם על שקים, אבל כעבור זמן הרגלים נהיו משותקות והגב כאב. במיוחד שנאתי את הריח המריר של הזיתים הכתושים החוזר ועולה בזיכרוני עד היום כאשר אני מנסה לטעום אותם. מעל ומעבר היה הטעם המשכר של פרוסות הלחם הקטנות המכוסות בליל עשבי תיבול שהכין עבורנו, מדי פעם, ישיש מופלג: "הסבא" של אחד הילדים.

היה גם הריח המוזר של כלובי הארנבות שהיו מוגבהים מעל לקרקע על מנת להקל את ניקוי הצואה שהצטברה מלמטה. עד היום איני יודע מה הייתה המטרה בגידול חיות אלה שנראו כה חנפניות וחסרות ישע, עד שגיליתי את אכזריות הזכרים שסירסו זה את זה בנשיכה. כמעט כל פעם שנכנסתי לשם מצאתי אחד מהם גוסס מעל לרשת כשמתחתו שלולית דם עד שמת וגווייתו הושלכה מעבר לגדר, מקום בו נטרפה מיד על ידי להקת צפרי הרחם הגדולים שחיכתה שם. סיפור הארנבות וציפורי הרחם מזכירים לי עוד שני אירועים עם בעלי חיים שנשארו חקוקים בזיכרוני. האחד נחש גדול למדי, שמן במקצת באורך של כשישים סנטימטר שמצאנו מעולף למחצה על השביל המרכזי. תחילה נבהלנו אבל מכיוון שכמעט ולא זו המשכנו להתבונן בו ולהפתעתנו הבחנו סימנים ברורים של כפות רגלים כאילו צמודות לצידי גופו. איני יודע מה שמו של אותו זוחל אבל כנראה שהיה מהסוג הקרוי "אנקה" (Varanus).

מקרה אחר היה כאשר מצאנו ציפור גדולה דקה וטמירה יחסית, בגובה של כחמישים-שישים סנטימטרים, עם נוצות כחולות וראש אדום שעמדה על השביל במרכז הקיבוץ. כנראה שהייתה פצועה או עייפה, כי נשארה במקומה כאשר התקרבו, עם כי שמרנו על מרחק על מנת שלא להפחיד אותה מדי. רק ראשיה זו עלו וירוד כלפי מעלה כאילו בתפילה. על פי התיאור נאמר לנו שהציפור היא סוג של

אנפה.

"אנפה" (Ardea) אולי "אנפה אגדית". חוויה שונה מאוד עם בעלי חיים מתחברת לסוסה זקנה שהסתובבה ללא רסן בשולי המשק – סוסה צייתנית שכנראה שמחה כאשר שמת ליב אליה. לימדתי עצמי לרכב על גבה, בעוד אני מחזיק בשיער עורף הצוואר על מנת לכוון אותה, בדרך כלל עד לחצר בתל-חי וחזרה. בדמיוני הייתי כאחד מאותם אינדיאנים שעליהם קראתי. אבל כאשר ניסיתי לרז אותה החלה למעוד וצריך הייתי לעצור עד שהתאוששה והמשיכה באותו צעד איטי ומהוסס.

יותר נועז ומרגש היה דחף המסעות שהתחיל עם סרני בגבעת ברנר ונמשך, כבר שם, בלעדיו. כאן בכפר גלעדי עשיתי את המסע הראשון עם קבוצת בנים שהלכה צפונה לאורך הכביש המוביל למטולה. בדרך עברנו כוך מסתורי חצוב בצלע ונעול בסורגי ברזל. כפי שנאמר לי, הכוך נועד להכיל מטען דינמיט על מנת לפוצץ את צלע הגבעה ולחסום את המעבר לו הצבא הצרפתי בסוריה ולבנון היה מנסה לפלוש לארץ. אבל כידוע הבריטים הם שפלוש צפונה, באביב 1941, כלומר כשנה לפני שהגעתי. באותו הקשר סופר גם על בית חולים שלם שנחפר לצורך אותה פעולה אלא שהדבר נעשה בסודיות כה רבה שאיש אינו יודע היכן הוא נמצא. לימים התברר שאנשי הקיבוץ המציאו את הסיפור ככיסוי למחפורת נשק ששמרו עליה בסודי סודות עשרות שנים לאחר קום המדינה. מכל מקום, באותו טיול ראשון, ירדנו מהכביש אל נחל עיון (דרדרה) על מנת להתרחץ במפל "התנור". בסמוך צמח סבך שיחים פטל בשל ועסיסי הראוי לאכילה – ללא ספק אחד הטעמים היותר מתוקים שחוויתי באותו קיץ. בדרך חזרה ליד אותו כוך נעול פגשנו יושב על אבן גדולה אדם מבוגר עם גיטרה על ברכיו. ביקשנו שישמיע לנו דבר מה ואכן ניגן ומלמל שיר רוסי על "שתי גיטרות". אני דמיינתי לעצמי סיפור על זמר הנווד רעב בדרכים. הזמנו אותו לחדר האוכל ופנינו לחברים בבקשה שיארחו אותו. התרשמתי שהאיש מוכר להם אבל לנו לא נאמר דבר וכעבור מספר שעות כאשר שבנו לחפש אותו כבר לא היה במקום.

משאר המסעות זכור לי אחד הבקרים שבו עלינו לרכס ההר ממערב לכפר גלעדי (היום מנרה). משם המשכנו דרומה בשביל כבוש היטב שכנראה סימן את הגבול עם לבנון. לאורך הדרך התקרבה אלינו עד למרחק של כמה מטרים קבוצה של שלוש-ארבע ילדות לבנוניות, רועות צאן סקרניות, עם עור פנים בהיר ועיניים נוצצות, שצחקו ביניהן וכעבור כמה דקות נעלמו במשובה. אנחנו המשכנו דרומה עוד זמן מה ולאחר מכן ירדנו לעמק מדרום לחלסה (היום קרית שמונה) כאן שתינו מים מהמעין שליד הכביש הראשי שהיה ידוע בשם דהב, כלומר זהב בזכות הטעם המיוחד של המים (היום נביעות). מכאן המשכנו הלאה מזרחה ולבסוף חזרנו לקיבוץ בשעות אחר הצהריים כמו שאומרים: עייפים, רעבים ומרוצים. המסעות האחרים התערבבו זה בזה ולא נותרו אצלי אלא רסיסי זיכרונות של חוויות, כגון מראה אגם התעלה והמזח של קיבוץ חולתה, בקתות הטיין ואבן הבזלת של ערביי העמק, הגימוסים (תאו) שרעו בחופשיות במרחב, מעיינות חורשות תל אל קאדי שמיהם הקרים דקרו בסירות והיינו מתחרים מי מאתנו יחזיק בהם מעמד יותר זמן; הייתה גם עליה לרגל לייסוד קיבוץ כפר סולד והשיר על המבטא הגרמני של חבריו ("כפר סולד יהיה קיבוץ גדול מאוד / חברים רבים לאין ספור...") ומעל לכל ריחות – ריחות שיחי הערבה, מי הביצות או עשן גללי התיאו המיובשים, ששימשו להסקת תנורי הבישול והאפייה של ערביי העמק.

למרות המבוכה, מדי פעם, במקלחת, שגם אליה מתרגלים, אין ספק שכפר גלעדי היה מקום שאהבתי להיות בו וסברתי שגם אני הייתי אהוד לא רק על חברת הילדים. אבל לקראת סוף הקיץ התבררה לי טעותי. אין מדובר במעשה בודד כי אם סדרה של התפתחויות – תוצאה של התחזקות הביטחון העצמי שלי בשילוב עם דחף הביקורת, שכיום אני מזהה עם גיל העשרה. הסיפור מתחיל באמצע הקיץ כאשר הגיע לכאן ילד, שכבר הזכרתי כמי שאני עתיד לזהות שוב כעבור עשרות שנים. המטפלות הסבירו שעלינו לנהוג כלפיו בסבלנות, כי מוצאו ממשפחה דתית אלא שאחיו חבר קיבוץ

סמוך ביקש וקיבל את הסכמת ההורים לנסות לאפשר לילד לטעום מעט מחוויית החיים בקיבוץ. דבורים לחוד ומעשים לחוד: הילד היה נבוך מכדי להתפשט במקלחת אפילו בנוכחות הבנים ולא כל שכן הבנות. הפתרון שהצעתי לו היה להישאר אתי עד שהבנות תצאנה. בפעמים הראשונות התכסיס הצליח, אבל בהמשך מיום שהבחינו בכך חזרו למקלחת כאשר היה ערום ואז החלו לגעת בו ולצבוט אותו כאילו בצחוק, מעשה שגרם לו עגמת נפש עד דמעות.

הפתרון לבעיות חברתיות היה אמור להימצא במסגרת "שיחות יום שישי" שבהן העלו נושאים כאלה ואחרים עם המטפלות. בדרך כלל נמנעתי מלהתערב באותן שיחות עד לעת זו כאשר העליתי את מחאתי על ההתנהגות כלפי הילד. איני זוכר כיצד נגמרה השיחה אבל ברור היה שאני מערער על המתרחש במקלחת ולא רק בהקשר לאותו ילד. בשיחה אחרת ערערתי על הנוהג לקיים טקס קבלת שבת בשירים בעלי אופי דתי מובהק בעוד שכולנו לכאורה חילוניים. שתי השיחות זו כמו הקודמת, נגמרו במלמול מגומגם ודבר לא השתנה. איני זוכר דבר מכל שאר השיחות עד לאחת האחרונות שהתקיימה סמוך לאחר תחילת שנת הלימודים – שיחה שבה התלוננתי על כך שהמורה האחראי מנסה להוליך אותנו שולל. כמובן שלא השתמשתי באון מילים אבל אין ספק שזו הייתה כוונתי. המדובר במורה חדש בשם משה, אדם גבוה ורזה, שכבש את לבנו בשיעור הראשון כאשר ביקש מאתנו הילדים להציע לו את התחומים שברצוננו ללמוד. בהתלהבות רבה הצעתי נושאים כגון מנועים וחשמל ולהפתעתי כל הילדים הסכימו אתי. אבל כמעט מיד התברר שהכוונה הייתה לקבל, כאילו על פי הצעתנו, את רשימת הנושאים שהייתה מוכנה מראש. במילים אחרות להתעלם מאותן הצעות שהוא עצמו ביקש שנעלה בפניו. איני יודע למה התלוננתי. למרות שידעתי שהשיחות עם המטפלות אינן אלא מראית עין בדיוק כמו הבקשה שנציע את נושאי הלימודים המעניינים אותנו הילדים. אבל הרגשתי ללא ספק שאלה הכריעו את הכף בהחלטה לסלק אותו.

זמן מה לאחר מכן הגיעו לכאן אמא ואבא, הפעם ביחד, על מנת לקחת אותי משם. התנחמתי בכך שהורי הביאו לי עט נובע כמתנה ליום הולדתי ה-13. אולי מתוך כוונה לציין בדרך זו את הבר מצווה שלי, למרות שלא ידעתי מאומה על משמעותו של תאריך זה. על כל פנים אין ספק שהמתנה נחרטה בזיכרוני, קרוב לודאי, בגין היותה הראשונה שקבלתי מהם לציון יום הולדתי. נחמה נוספת הייתה לי בדיעבד, כאשר התברר לי שהמקלחות המשותפות בוטלו, אותו מורה סולק – התפתחויות שפירושו, אולי, שלא רק אני גרמתי לסילוקי אלא גורם נוסף, קרוב לודאי אי רצונם או אי יכולתם של הורי לשלם לקיבוץ עבור החזקתי. באשר לעצם עזיבת כפר גלעדי גם הפעם מחקתי את הפרידה וכל שנתר הוא זיכרון התחנה הבאה שבה השאירו אותי לזמן מה בחיפה אצל אישה מבוגרת, שם שיער לבן בשם פרסקאואר וילדה קטנה, כנראה הנכדה, שגרו בבית מבודד על הר הכרמל.

התקופה הקצרה בחיפה זכורה לי כהמשך לאותו הקסם שהשרה עלי הטבע בכפר גלעדי. איני יודע מה עשו הורי באותם ימים. במעורפל זכור לי שביקרתי מספר פעמים אצל רפאל אניספלד, בן דודה של אמא. אותו איש ששיחקתי לראשונה "מונופול" עם ילדיו כאשר גרו בפתח תקווה כשש שנים קודם לכן. לעת זו כבר השתקע בחיפה ופתח כאן חנות חומרי בנין בעיר התחתית - מקום בו נהגתי לבקר אותו מדי פעם גם בשנים הבאות כאשר עברתי בסביבה, בדרך כלל, בדרכי לצפת. הזיכרון הברור היחיד שנתר לי מתקופה זו הוא הזמן שביליתי עם אותה ילדה-נכדה של בעלת הבית. שנינו רצנו יחד בין הסלעים במדרון הגבעה שלי בית ואספנו פרחים ואבנים שנראו לנו שונים או משונים. בקיצור שוב אותה תחושה שהייתה לי בחברתה של אולה בפרוג – תחושה שהיא כה שונה מפעילות הלב שהיו לי בגבעת ברנר כאשר התאהבתי בבת כיתתי ואשר עדיין הייתה שמורה בלבי.

חומת טבריה

טבריה (1943)

איני יודע מה עשו הורי בתקופה הקצרה שבה השאירו אותי בבית האישה והילדה בחיפה. אפשר שידעתי ושכחתי. אבל אם כך מדוע זכורים לי כל כך הרבה פרטים מהתחנה הבאה בחיי, כאשר היינו בטבריה, כמה שבועות, שלושתנו יחד: אבא אמא ואני? כך למשל הבית הקטן שבו שכרנו חדר אצל משפחה דתית. הבית עצמו עמד, כמעט בודד, במרחק של כמאתיים מטרים מהחומה והמגדלים שהקיפו את העיר העתיקה – מרחק ריק מכל בנין או עצים; כנראה אזור החיץ המקורי שהקיף בזמנו את החומה: החל מהמגדל הקטן שנטה על צדו שקוע בתוך מי הכינרת ועד לשרידי השער והמצודה ששמרה עליו מצפון. כל אלה היו עשויים אבני בזלת קטנות שלא עוררו התפעלות. אדרבא התחושה הייתה של הזנחה "ציורית" מכוונת, במיוחד הסדקים בחומה שהייתה בחלקה הרוסה ובמרכזה פרצה גדולה - פרצה שמאחוריה היה מעין כביש רחב שחצה את העיר העתיקה עד לים. עוד בנעורי נודע לי שפתח זה נעשה במכוון לאחר שבשנת 1934 ירד גל אדיר של מי גשם ובוץ מהגבעות שפרץ את החומה וסחף את הבתים שעמדו בקטע זה. על מנת שאסון זה לא יקרה שנית הפתח הורחב עוד יותר והשטח שמאחוריו נסלל והפך לרחוב שהיה למעשה תעלת ניקוז.

טבריה, הדפס, 12.5X25.5 ס"מ (מסגרת פנימית), 1943.

בדיעבד אני כמעט בטוח שהמטרה הייתה שונה מאוד בדומה לפריצת המעבר עם המדרגות שנועד להפריד בין הרובע היהודי והערבי בצפת או פריצת הדרכים ביפו העתיקה – כולם בשנות מאורעות 1936-9 וכולם במטרה לחזק את השליטה הבריטית בשטח. באותה תקופה כלומר במחצית שנות ה-1930, נפרצה גם החומה מצפון לעיר העתיקה סמוך למצודה הגדולה שעמדה שם. מכאן נסללה לאורך המים טיילת קצרה יחסית ששימשה בו זמנית גם כמזח לסירות דייג. לאורך קטע זה נפתחו כמה מסעדות שבהן נמכרו דגים צלויים על גחלים ללקוחות רובם ככולם פקידים ואנשי צבא בריטיים, שנהגו להתארח במלון "גלי כינרת" מדרום לעיר סמוך לקו המים. אני מניח שהמשיכה לטבריה הייתה לא רק הדגים, על אף שהם כידוע המאכל החביב של הבריטים אלא גם חמי טבריה. זאת למרות אופיים העממי שנגד את נטייתם להתבדלות. על כל פנים אבא ואני הלכנו לשם פעם אחת אבל לא שבנו לשם. עבורי ואולי גם לאבא המקום נראה דוחה מאוד – לא רק ריח המים הגופרתיים אלא גם ציבור המתרחצים רובם זקנים או חולים.

שאר החוויות מטבריה מתחלקות לשני נושאים: האחד, לבטוי של אבא כצייר שהייתי שותף להן כמתבונן פסיבי אבל סקרן ונפעם. השני בעלי הבית שמהם שכרנו את החדר. הייתה זו משפחה חרדית, האישה בישלה שעות על גבי שעות והתלוננה שבולעים את כל אשר הכינה בדקות. הבעל היה חייט במקצועו שהתמחה בתפירת מכנסיים לערבים, שני שרוולי רגליים וביניהם בד רחב שהופך לשק כאשר המכנסיים מכווצים על המותניים. פירושו של דבר שאותה מידה התאימה כמעט לכל אחד למעט אולי אורכם של שרוולי הרגל. לעת זו שמעתי גם את המסורת לפיה מכנסיים אלה הם אבות כל

המכנסיים בעוד שהגזרה הנהוגה אצל האירופאים היא תוצאה של קמצנות בלבד. אחד ההיבטים המסקרנים שלמדתי לעת זו היא שעבור המכנסיים נהוג היה לשלם לא בכסף הרגיל אלא במטבע הקרוי "טאלר" (Taller). לימים גיליתי שהמדובר במטבע זהב אוסטרי-הונגרי שנפוץ, משום מה, בעולם מוסלמי ממרוקו ועד מרכז אסיה – במיוחד המטבעות עם דמותה של הקיסרית מארי-טריזה. בנוסף גיליתי שהנפקת מטבעות אלה נמשכה עוד עשרות שנים על פי הסכם בין לאומי הן בגין הביקוש הבלתי פוסק והן כמקור הכנסה לממשלה האוסטרית.

להערכתי לא נשארנו בטבריה יותר מאשר חודש וחצי – תקופה שבה אבא הכין כשלושים תמונות קטנות. רבות מהן תיארו בדרך זו או אחרת עצי: מקצתם בקבוצות קטנות ומקצתם בצורת שדרות, במיוחד האקליפטוס שלאורך הדרך מדרום לעיר. דווקא כאן ניכר היה, אפילו לי כילד, התסכול להעביר את תחושת סבך העלים המשלבים בו זמנית גודש ואוויריות, רוגע ותנועה. אבל היו כמובן עוד נושאים כגון הפריצה בחומה המובילה אל המים, המגדל העגול והנטוי הטובל במים בקצה הדרומי של חומת העיר. בהקשר זה אוסיף רק שאותם נושאים יופיעו שוב ושוב בעבודותיו בעשור הבא, שכללו לפחות סדרה אחת של מראות הכינרת, רכס הגולן והשמים הופכים לקשת צבעי אדום סגול בשעת השקיעה. בדיעבד ברור לי שבחלק מהתמונות אבא ניהל דו שיח סמוי ולעתים גלוי עם אמני הנוף של העבר במיוחד קמיל קורו שראה בו מעין מורה דרך. באותו מבט לאחור תמונה בעיני ההתלבטות עם עלוות עצי האקליפטוס: האם לא ידע את הפתרון הקלאסי של נושא זה – פתרון שפותח על ידי כל כך הרבה אמנים הולנדים או אולי רצה להגיע לפתרון עצמאי שישלב בדרך חדשה בין רטט העלים ומוצקות התמונה הכללית?

נקודת המפנה בסגנונו של אבא מהערצת רמברנדט והצבעים הכהים לקורו והצבעים הבהירים או כפי שניסחו זאת אחרים מפסימיות לאופטימיות – מפנה שבפועל החל בו שלוש שנים קודם לכן אלא שאני לא הבחנתי בכך – הכוונה לכמה סקיצות שמהן גיבש תמונה אחת בלבד "מראה נמל תל-אביב" משנת 1939 ואפשר שהוא עצמו לא היה מודע לשינוי. המשכו של המפנה בציורי הפסטל שהציג בחיפה בתחילת 1941 והשמן במוזיאון תל-אביב בסוף אותה שנה; שתי סדרות לתערוכות שלא ידעתי על קיומן, בגלל נסיבות שכבר פרטתי, כמו ציורו, הוצגו ונגנזו לפני שהספקתי לראותן; וכאשר ראיתי כבר חזרנו לתל-אביב וסברתי שבוצעו מאוחר יותר באחת מנסיעותיו הרבות של אבא לגליל.

טבריה, 1943.

מלון "גלי כינרת", אדריכל: זאב ברוק, 1947.

שפת הכנרת, 1943-45.

נוף טבריה, 44X58 ס"מ.

